

საქართველოს სსრ
კულტურის სამინისტროს კულტურულ-საგანმანათლებლო
დაწესებულებების საქმეთა სამმართველო

გივი გიქაძე

ქართული ხელნაწილების
შესწავლა და აღწერა

თბილისი
1957

წინასიტყვაობა

დიდი ოქტომბრის სოციალისტურ რევოლუციამდე ქართული კულტურის ამსახველი ძეგლები მონასტრებისა და კერძო პირთა საკუთრებას წარმოადგენდა. ამიტომ არ არსებობდა ქართველი ხალხის მრავალსაუკუნოვანი კულტურის ამსახველი ისტორიული დოკუმენტების საფუძვლიანი გამოყენების შესაძლებლობა. ამგვარი ზასიათის დოკუმენტების გამოსაყვანად და შესასწავლად მკვლევართ უხდებოდათ საკუთარი ინიციატივით გამგზავრება სხვადასხვა ადგილას, რომ დალუპვისაგან გადაერჩინათ ესა თუ ის ძვირფასი მანუსკრიპტი ან საყურადღებო ხელნაწერი. ასე მაგალითად, ქართლში მოგზაურობის დროს აკად. ექვთ. თაყაიშვილმა შემთხვევით გადაარჩინა დალუპვას ჩვენი იურიდიული მწერლობის შესანიშნავი ძეგლის — „ხელმწიფის კარის გარიგების“ შემცველი ერთადერთი ხელნაწერი.

საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ ქართველმა ხალხმა შესაძლებლობა მიიღო თავისი ისტორიული ძეგლებისათვის თავი მოეყარა სპეციალურ სახელმწიფო დაწესებულებებში — არქივებსა და მუზეუმებში და ეს სიძველეთსაცავეები გადაექცია მეცნიერულ-კვლევითი მუშაობის ბაზად.

საქართველოს მუზეუმების საცავეებში დაცულია ძველი ხელნაწერებისა და საბუთების მდიდარი ფონდები. ამასთან, ისინი წარმოადგენენ მზარდ ფონდებს — დღითი დღე მატულობს მათში დაცულ ხელნაწერთა და საბუთთა რიცხვი. ზოგიერთ მუზეუმში იმდენად გაიზარდა ხელნაწერთა რაოდენობა, რომ საჭირო გახდა მის სისტემაში ცალკე ხელნაწერთა განყოფილების ჩამოყალიბებაც. ამ მასალებს დიდი მნიშვნელობა ენიჭებათ საქართველოს წარსულის საფუძვლიანად შესწავლის საქმეში. ეს მასალები იძლევა მრავალი ფაქტისა და მოვლენის ახლებურად გაშუქებას.

მუზეუმების მუშაკთა ვალდებულებასა და საპატიო მოვალეობას შეადგენს აღნიშნული ფონდების დაცვა, მოვლა და მეცნიერული შესწავლა, ამისათვის კი საჭიროა, პირველ ყოვლისა, მათ მუზეუმში დაცული ფონდების ძველ ხელნაწერთა აღწერა. უკვე დიდი ხანია საჭირო გახდა საქართველოს მუზეუმების ქართული ხელნა-

წერების სრული და ერთიანი წესით შედგენილი პირველადი აღწერილობის გამოქვეყნება.

ქართული ხელნაწერების პირველადი აღწერილობა მნიშვნელოვნად გაუადვილებს ჩვენს მკვლევრებსა და დაინტერესებულ პირებს საქართველოს მუზეუმებში დაცული უმდიდრესი და უნიკალური მემკვიდრეობით სარგებლობას. ამიტომ ცუხუჩები შეუდგნენ თავიანთი ფონდების სამეცნიერო აღწერილობათა გამოქვეყნებას. უკვე გამოქვეყნდა აკად. სიმ. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის, საქართველოს სსრ ცენტრალური არქივის, საქართველოს სახელმწიფო ლიტერატურული მუზეუმის, ქუთაისის სახელმწიფო მუზეუმის ქართული ხელნაწერების აღწერილობათა ერთი ნაწილი. გაცხოველებული მუშაობა წარმოებს დანარჩენი ნაწილების გამოსაქვეყნებლად.

წინამდებარე შრომა წარმოადგენს მეთოდური ხასიათის წერილს, როგორც ნაწილობრივად მაინც დაეხმარება მუზეუმის მუშაკს ქართულ ხელნაწერებზე მუშაობის დროს. წერილში შეძლებისდაგვარად განხილულია ხელნაწერების შესწავლისა და მის აღწერასთან დაკავშირებული საკითხები. მართალია, ეს საკითხები ერთნაირი სისრულით არ არის მოცემული და გაწუქებული, მაგრამ, ფიქრობთ, შრომა ამ სახითაც დაეხმარება დაინტერესებულ პირთ.

შევეცადეთ წერილში სრულად მოგვეცა ძველ ხელნაწერებში ნახმარი ტერმინები და სპეციალური გამოთქმანი. ძველი ტერმინების ცოდნა მუზეუმის მუშაკს მნიშვნელოვნად გაუადვილებს ხელნაწერების გარეგან აღწერილობას და მისი შინაარსის გამოვლინებას.

გარდა „გამოყენებულ ლიტერატურაში“ დასახელებული ნაშრომებისა, წინამდებარე შრომისათვის გამოვიყენეთ აგრეთვე საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილებისათვის შემუშავებული ხელნაწერთა აღწერის ინსტრუქცია, როგორც პირველად შეადგინა ჯერ კიდევ 1939 წ. აკად. ივ. ჯავახიშვილმა, და დასახელებული მუზეუმის ხელნაწერები.

რა თქმა უნდა, ეს მეთოდური წერილი დაზღვეული არ იქნება ხარვეზებისაგან. ამიტომ ავტორი სიაპოვნებით მიიღებს ყოველ საქმიან შენიშვნას, როგორც ამ ბროშურასა და პრაქტიკული მუშაობისათვის მიზანშეწონილი იქნება.

ქართული დანაჩილობა და მისი სახეები

ქართულ დაწერილობის წარმოშობის საკითხს ხანგრძლივი ისტორია აქვს.

ქართულმა დაწერილობამ გაიარა განვითარების სამი საფეხური. უძველესი ქართული ძეგლები დაწერილია მრგვალი მოყვანილობის ასოებით (იხ. სურ. 1). ამ ასოებს ძველად მრგვლოვანს, მგრგლოვანს უწოდებდნენ, დღეს კი მას ჩვეულებრივ მთავრულს ვეძახით.

ამ მრგვლოვანი ქართული ანბანიდან მეცხრე საუკუნეში წარმოიშვა მეორე ანბანი, რომლის ასოების საერთო მოყვანილობა კუთხოვანია (იხ. სურ. 2). ამ დაწერილობას ნუსხური ჰქვია. ეს ანბანი ბატონობს X — XI საუკუნეებში. უზღვევ ხანებში კი იგი იხმარებოდა. თითქმის მხოლოდ საეკლესიო მიზნებისათვის.

ამ ნუსხურიდან XI საუკუნეში წარმოიშვა დანრგვალეული სახის ასოები, რომელიც XIV საუკუნიდან ჩამოკალიბდა მხედრული დაწერალობის სახით. რა თქმა უნდა, მხედრული ანბანის სახე მაშინ სხვა იყო, ვიდრე ახლა ა-ის, რადგან თავისი განვითარების მანძილზე ასოთა გამოსახულება რამდენადმე შეიცვალა. მხედრულ ანბანით ძირითადად იწერებოდა სამოქალაქო წიგნები (ისტორიული მატეიანეები, სცვდასიფა საბუთები, მათეურული ნაწარმოებნი და სცვ.).

აქვე უნდა დავსძინოთ, რომ სამივე სახის დაწერილობა პარალელურად იხმარებოდა XVII საუკუნემდის. მრგვლოვანს ხმარობდნენ სათაურებისათვის წიგნებში ან როგორც მთავრულ ასოებს ნუსხურად (ზოგჯერ მხედრულად) დაწერილ წიგნებში, ნუსხური კი იხმარებოდა უმთავრესად საეკლესიო წიგნების ძირითადი ტექსტისათვის.

როდესაც XI საუკუნეში მხედრულზე გადავიდა თითქმის ყოველგვარა ქართული მწერლობა, გარდა საეკლესიოსი, გაჩნდა ტერმანები ხუცური და მხედრული. ხუცურში იგულისმებოდა საეკლესიო პრაქტიკაში გამოყენებული მრგვლოვანი და ნუსხური, ხოლო მხედრულში კი — სამოქალაქო საქირებებისათვის გამოყენე-

ბული ახალი ასოები. აკად. ივ. ჯავახიშვილის მოსაზრებით, ტერ-
მინები „ხუტური“ და „მხედრული“ XIII საუკ. დამლევს და
XIV საუკ. დამდევს უნდა იყოს შემოსული. /

* * *

ქართულში ბევრი სხვადასხვა სახისა და მოყვანილობის დაწე-
რილობა იყო ცნობილი.

ნუსხა-ხუტურად ნაწერ ზოგიერთ ხელნაწერში უკანასკნელი
სტრიქონების ასოების ქვედა ნაწილი ძალზე გაგრძელებულია და
ბოლოში ფრინველის კლანჭებისა და გვარად მოკაუჭებულია. აღნი-
შნული სახის დაწერილობა მხატვრულად ნაწერ ძველ წიგნებში
გვხვდება. დაწერილობის ამ განსაკუთრებულ სახეს ყუავეის-
ფრჩხილოვანი ეწოდება. ყუავეისფრჩხილოვანი დაწერილობის
საუკეთესო ნიმუშს წარმოადგენს მიქელ მოდრეკელის ცნობილი
საგალობლების წიგნი. ერთ-ერთ ხელნაწერში კი ყუავეისფრჩხილოვ-
ნად წერია: „ღო შე ცოდვილი ბერი გერონტი. ან“ (S 1360,
გვ. 778).

დანიშნულებისდა მიხედვით გამოირჩეოდა მ დ ი ვ ა ნ მ წ ი გ ნ რ ბ-
რ უ ლ ი და წ ე რ ი ლ ო ბ ა, როქელსაც თავისი დამახასიათებელი
თავისებურება ემჩნევა. ეს დაწერილობა მხოლოდ საბუთებისათვის
იხმარებოდა მდივანმწიგნობრების მიერ. რადგან მდივანმწიგნობ-
რებს ხშირად კარნახით და სწრაფად უხდებოდათ წერა, მაგრამ,
ამისდა მიუხედავად, მეფეთა სიგელები შესაფერისად უნდა ყოფი-
ლიყო გაფორმებული, ამიტომ საბუთთა დაწერილობას სხვებზე
უფრო მეტი თავისებურება დაეტყო და თავისი დამახასიათებელი
ნიშნებით სხვა დაწერილობათაგან ადვილად გამოირჩევა. კლასი-
კური მდივანმწიგნობრული დაწერილობის ნიმუშია ბაგრატ IV-ის
1060—1055 წლების სიგელი (იხ. ილ. აბულაძის „პალეოგრ. აღ-
ბომი“, ტაბ. 113).

მხედრული დაწერილობის ერთ-ერთ თავისებურ სახეს წარმო-
ადგენს ე. წ. „დ ე დ ა ბ რ უ ლ ი ხ ე ლ ი“. აღნიშნული დაწერილობა
ნიშანდობლივია XIX საუკ. პირველი ნახევრის გურია-აჭარისათვის.
ამ სახის დაწერილობით უმთავრესად ქალები აწარმოებდნენ მიმო-
წერას. „დედაბრული ხელით“ ნაწერი საბუთების ნიმუშები გამო-
ქვეყნებული აქვს თ. ხაეომიას¹.

¹ ქართული დამწერლობის ერთ-ერთი თავისებური სახე, „მიმომხილველი“-
I, 1949, გვ. 87—97.

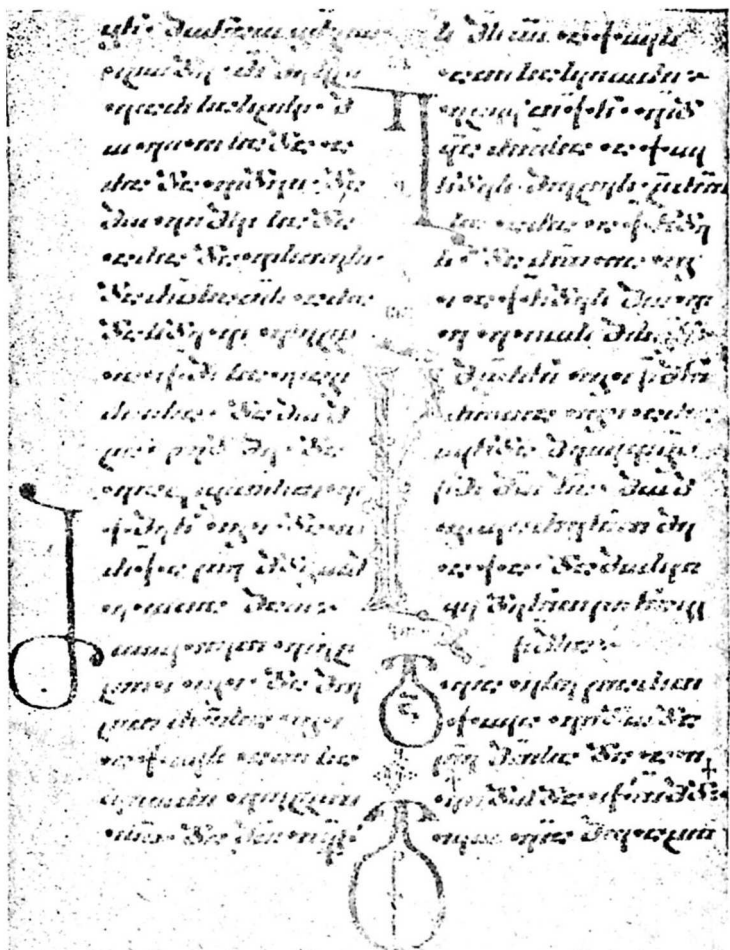
დაწერილობის მხრივ მეტად საყურადღებოა აგრეთვე „სამოციქულოს“ ერთ-ერთი ხელნაწერი (A 677), რომელიც ბეჩინულ-ებრაულის მიმსგავსებითაა ნაწერი.

ჩვეულებრივი დაწერილობისაგან განსხვავებით, არსებობდა ისეთი დაწერილობაც, რომლის თავისებურებას ყვავილის მსგავსად ჩამონაკეთილი ასოთა კიდურები შედგენდა. ასეთ დაწერილობას დღეს კიდურყვავილოვანი დაწერილობა ეწოდება. კიდურყვავილოვანი დაწერილობით არის შესრულებული, მაგალითად, შალვა ერისთავის 1460 წლის ანდერძის დასაწყისის სტრიქონი (იხ. ილ. აბლაძის „პალეოგრაფიკა“, ტომ. 124). ამ დაწერილობათვეა შესრულებული „ამირან დარეჯანიანის“ ერთ-ერთი ხელნაწერის (A 441) ბოლო სტრიქონები.

* * *

არსებობდა აგრეთვე განსაკუთრებული დაწერილობაც, რომელიც დაწყობილი იყო ასოთა გადწვანა-გადახლართვაზე. ამგვარ დაწერილობას თხზული ანუ დაქსელილი ეწოდებოდა. თხზული დაწერილობა არის საგანგებო, მატერული დაწერილობა, რომლის დროსაც სტრიქონი შეკრულია ერთ მთლიან, უწყვეტ ლექსურ-თმად. თხზულ დაწერილობაში გამოყენებულია ორი ხერხი: 1. შემოკლება და 2. შემკობა. ამ საშუალებებით შესაძლებელი ხდება მოკლე ტექსტისათვის გამოყოფილ ადგილში ლამაზად განლაგდეს ამ ტექსტისათვის აუცილებელი ასოთა რიცხვი. ასოთა დიდი რაოდენობის დროს და ადგილის სიმცირის შემთხვევაში მიმართავენ შემოკლებას, ხოლო ასოთა მცირე რაოდენობის დროს და ადგილის სიდიდის შემთხვევაში მიმართავენ შემკობას — თავისუფალ ადგილებს ავსებენ სივადასხვა მხატვრული სამკაულით.

არსებობს თხზული დაწერილობის რანდენრზე სახე. ერთი სახეა, როდესაც ორი ერთიმეორის გვერდით მდგომი ასო ერთმანეთზე გადახლართულია. ასეთ ასოებს ჩაწნული ასოები ჰქვია. მეორენაირი თხზული დაწერილობის დროს რომელმე ასო წინამდგომ ასოს შუა გულში, მის წიაღში არის მოთავსებული. რათქმა უნდა, შუაში ჩასმული ასო დანარჩენი ასოებისგან ტანით განსხვავდება და უფრო პატარაა. ასეთ ასოებს შეწიადებული ასოები ეწოდება. თხზული დაწერილობის დროს ზოგჯერ ერთი ასო მეორე ასოს ზევით არის გადაბმით დაწერილი. ასეთ ასოებს ჰქვია აგოდლებული ასოები, ხოლო, ზენჯდომ ასოებს — აღზევებული ასოები.

სურ. 2. ნესხური დაწერ ღობა.
(მოქვის ოთხთავი, 1306 წ.)

არის ისეთი თხზული დაწერილობაც, რომლის დამახასიათებელ თავისებურებას წარმოადგენს ასოების ბუნთა (ასწერივი ხაზების) შეერთება. ამგვარად დაწერილ ასოებს ბუნშეჯღლ ასოებს უწოდებენ.

საკირთა გავარკვიოთ, როგორი თანამიმდევრობი წავ კითხვას ასოები თხზულად ნაწერ სტრიქონში. უმეტესად თხზვა იცავს კითხვისა და წერის ჩვეულებრივ თანამიმდევრობას. უფრო ძნელია დავადგინოთ თხზულის წაკითხვის წესი ვერტიკალური შეერთების დროს: აქ შესაძლებელია წაკითხვა ზემოდან ქვემოთ და შებრუნებული მიმართულებით. ასეთ შემთავევებში უნდა მივმართოთ ორივე თანამიმდევრობით წაკითხვას და ტექსტის შინაარსის გამოყენებით გავარკვიოთ ნაწერის ამოკითხვის მიმართულება.

როგორც ვხედავთ, თხზული თუ დაქსელილი ასოები ერთიმეორეზე გადაწული ასოები იყო. ასეთი დაწერილობა უფრო ხშირად გვხვდება თხზულების სათაურება, თავებსა და პერიოდების დასაწყისი სიტყვების პირველი ასოებისათვის. თხზული დაწერილობა მთლიან ტექსტშიც იშვარებოდა. ასე, მაგალითად, ასომთავრული ხუცური თხზული დაწერილობით არის შესრულებული მთელი გვერდი ერთ-ერთ ხელნაწერში (A 399, ფ. 53ა).

დაქსელილი ასოების ნიმუშები როგორც ხუცური, ისე მხედრული მოცემული აქვს ნიკოლოზ თბილელს, ორბელიანს (S 303) და თეიმურაზ ბატონიშვილს (H 2225). ასომთავრული ხუცური თხზულისა (სურ. 7) და მხედრული თხზული (სურ. 3) დაწერილობის ბევრი ნიმუშია ხელნაწერში A 347. ასომთავრული ხუცური თხზულის ნიმუშები მოცემული აქვს ვახტანგ ორბელიანსაც (Q 225).

ძველ ხელნაწერებზე მომუშავე ხშირად შეხვდება სხვადასხვა სახის ჩანაწერებსა და მანაწერებს, რომლებიც შესრულებულია საიდუმლო ანუ სამალავადი დაწერილობით. საიდუმლო დაწერილობით შესრულებული მინაწერები და ჩანაწერები უმეტესად გვხვდება აელნაწერის დასაწყისში ან ბოლოში, ყდის შიდა მხარეზე ან ხელნაწერის ფურცლების ცარიელ ადგილებზე (შეუვსებელ გვერდებზე).

ქართულ საიდუმლო დაწერილობას (კრი ტოვრაფიას) დიდი ხნის ისტორია აქვს. მისი გაოყენება დანოწმებულია ჯერ კიდევ X საუკუნის ძეგლებში. ქართული საიდუმლო დაწერილობის უძველესი ნიმუშად, რამდენადაც ამისი გარკვევა შესაძლებელი ხდება დღემდე შემონახული ძეგლებით, ჯრუჭის სახარების მომიატველის თევდორეს

სურ. 3. მხედრული თხზული დაწერილობა.

კრიპტოგრაფია უნდა ჩაეფალოს. ეს კრიპტოგრაფია შესრულებულია 940 წელს. საიდუმლო დაწერილობის მეორე უძველეს ნიმუშად იოანე ზოსიმეს კრიპტოგრაფია უნდა ჩაითვალოს. იოანე ზოსიმემ 960 — 987 წლებს შორის სინას მთაზე გადაწერა „დასდებულთა“ წიგნი, რომლის მინაწერშიც კრიპტოგრაფიულად ჩაურთო თავისი სააელი. საიდუმლო დაწერილობის მესამე უძველეს ნიმუშს ვხვდებით მიქელ მოდრეკელის მიერ 978 — 988 წლებში შედგენილ კრებულში, რომელშიც ზოგიერთ საკუთარ საგალობელს მივღმა კრიპტოგრაფიულად წააწერა თავისი სახელი.

საიდუმლო დაწერილობას საქართველოში XIX საუკუნე მეორე ნახევრამდე მამართავდნენ, თუკა უნდა აღინიშნოს, რომ ამ დროს უკვე მას იკენებდნენ ძალზე იშვიათად და ისიც უკრო გასართობად.

ქართული საიდუმლო დაწერილობის ერთ-ერთ წყაროს წარმოადგენდა ბერძნული კრიპტოგრაფია, მაგრამ, ამასთანავე, დროთა განმავლობაში ქართულმა საიდუმლო დაწერილობამ გამოიმუშავა ზოგიერთი საკუთარი, დამოუკიდებელი სისტემა. ქართული საიდუმლო დაწერილობა, მისი გამოყენების დღიდან დაწყებული, განუწყვეტელ ცვლილებებს განიცდიდა, ერთი სისტემა იცვლებოდა მეორით, პარალელურად ჩნდებოდა, კრამდენიმე სისტემა და ა. შ. ამრიგად, მრავლებოდა ქართული კრიპტოგრაფიული დაწერილობანი, რომლებიც, სამწუხაროდ, დღემდე მთლიანი სახით არ არის შენახული და, ნაწილობრივ, გამოვლინებული ძველ ქართულ ხელნაწერებში. მიუხედავად ამისა, გადარჩენილი კრიპტოგრაფიული დაწერილობანიც ნათლად მოწმობენ; რომ ძველად ქართველებს მრავალჯეროვანი საიდუმლო დაწერილობა ჰქონდათ. ამის დასამტკიცებლად იმის აღნიშვნაც კმარა, რომ პარიზის ნაციონალურ ბიბლიოთეკაში დაცულია ერთ-ერთმა ქართულმა ხელნაწერმა შემოგვინახა ოცი საიდუმლო ანბანი!

საიდუმლო ანბანს მამინ მამართავდნენ, როდესაც სურდათ ასეთი ანბანით ნაწერი ტექსტი გარეშე პირთათვის წაუკითხავად უგებარი ყოფილიყო. სწორედ ამითი უნდა აიხსნას ის, რომ სინას მთის ქართულ ხელნაწერს საიდუმლო ანბანით დაწერილი ტექსტის ქვემოთ გაკეთებული აქვს შემდეგი მინაწერი: „ნეტარას იტყვი ესე ზემო ასოები, არა ვიცი, თავი სით უც“.

საიდუმლო დაწერილობა ავტორთა თუ გადამწერთა შორის ზოგჯერ ატარებდა ისეთივე ხასიათს, როგორც აქამდე ლიტერატურაში გაერკვლებული ფსევდონიმები და ანონიმები. ქართულ ხელნაწერებზე მონუშავე პირები, რომელთაც თავდაბლობის, მოკრ-

ძალების ვამო არ სურდათ ყველასთვის ცნობილი გაეხადათ თავიანთი სახელი, არაიშკიათად, საიდუმლო დაწერილობის საშუალებით მალავდნენ ვინაობას. ხშირად წიგნის მფლობელი ან გადაწერილი ხელნაწერს ურთავდა საიდუმლო ანბანით შედგენილ სხვადასხვა საიის მიიწერებოდა.

საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში დაცულ ერთ ხელნაწერში (A 1164, ფ. 1 v) მოცემულია საიდუმლო ასოებით ნაწერი „ამიციანა“. გამოცანის ამოხსნა მის წაკითხვაში მდგომარეობს. ამავე მუზეუმში დაცულ მეორე ხელნაწერში (H 1050), რომელიც წარმოადგენს გამოცანათა კრებულს და განეკუთვნება XIX საუკუნეს, გამოცანების ამოხსნა მიწერილია ციფრობრივი კრიპტოგრაფიით.

საიდუმლო ანბანით წერდნენ სამხედრო საიდუმლო შენიშვნებსაც. არცთუ იცნობდათ საიდუმლო ანბანს მიმართავდნენ პოლიტიკური შინაარსის მქონე წერილებისათვის. იყენებდნენ მას აგრეთვე დიპლომატიური მიმოწერის დროს. სწორედ ამ გარემოებით არის გამოწვეული, რომ საიდუმლო ანბანს თხზავდნენ მეფეები, მათი დიპლომატები და სამეფო კარზე ღყოფი მოხელენი. საიდუმლო ანბანი შეუთხზავთ: ფარსადან გორგიჯანიძეს, სულხან-საბა ორბელიანს, სეხნია ჩხეიძეს, არჩილ მეფეს, ვახტანგ VI, მუხრანელ ბატონებს და სხვ.

საიდუმლო დაწერილობათა ამოკითხვა ბევრ საინტერესოსა და ახალს გვაძლევს ძველი ქართული ლიტერატურისა და ისტორიის საკითხების გასარკვევად.

დღემდე შემონახული საიდუმლო დაწერილობის ნიმუშებითაც შესაძლებელი ხდება ზოგადად განვიხილოთ და შევისწავლოთ ამ დაწერილობის განსხვავებული სისტემები. სამწუხაროდ, ზოგიერთი სახის საიდუმლო დაწერილობის ტექსტი არ მოგვეპოვება, შემონახულია მხოლოდ ანბანი. რა თქმა უნდა, ეს გარემოება მეტად აძნელებს ამ ანბანის შესახებ საბოლოო დასკვნის გამოტანას.

ცნობილი და ამოხსნილი ქართული საიდუმლო დაწერილობანი გავრცელება-გამოყენების მიხედვით შეიძლება სამ მთავარ ჯგუფად დავეყოთ:

ა) ხალხში შედარებით უფრო გავრცელებული, საიდუმლო დაწერილობის ტრადიციული სისტემები, რომლებსაც უფრო ფართო გამოყენება ჰქონდათ. ამ ჯგუფს განეკუთვნება, მაგალითად, ანჩინური ანბანი და სათვალავადი კრიპტოგრაფია;

ბ) ხალხში ნაკლებად გავრცელებული, გარკვეული წრისათვის ან ჯგუფისათვის მოსახმარებელი. ამ ჯგუფს განეკუთვნება დიპლომატიური მიმოწერის დროს გამოყენებული ყველა ანბანი. რადგან დიპლომატიური საიდუმლო ანბანის ხმარება იყო სპეციალური,

ამიტომ მისი ცოდნა განისაზღვრებოდა მეფის, ელჩებისა და სა-
ელჩოს წევრებით;

გ) საპირადო საიდუმლო დაწერილობა, ე. ი. გამოგონილი ცალ-
კეულ პირთა მიერ საკუთარი ინტერესებისათვის და დაწერილო-
ბაში არგავრცელებული. ამ ჯგუფს განეკუთვნება ვახტანგ VI-ისა
და პარიზის ქართულ ხელნაწერში მოცემული ზოგიერთი ანბანი.

საიდუმლო დაწერილობის ყველა სახე და ფარვის, დამალ-
ვის საშუალებებისა და ხერხების მიხედვით იყოფა
სხვადასხვა სისტემად, მაგრამ ამ სისტემებს შორის გამოირჩეული
არ არის კომბინაციები. ამგვარად, იქმნება ახალი შუალედური
სისტემები, რის გამოც სინამდვილეში საიდუმლო დაწერილობის
გაცილებით უფრო მეტი სახეები და ჯგუფები გვაქვს, ვიდრე ქვე-
მოთ დასახელებული სისტემები.

ქართული საიდუმლო დაწერილობის ძირითადი სისტემებია:
1. სხვადასხვა დაწერილობათა სისტემა; 2. შეცვლათა სისტემა;
3. პირობითი ნიშნების სისტემა; 4. სათვალავადი სისტემა; 5. აკ-
როსტიკის სისტემა; 6. ასოთა განლაგების სისტემა და 7. სიტყ-
ვათა შემოკლების სისტემა. აქვე შევჩერდებით სხვადასხვა სის-
ტემის რამდენიმე ნიმუშზე.

საქართველოში ძალზე გავრცელებული ჩანს პირობითი ნიშნე-
ბის სისტემა. ასეთ დაწერილობაში ასოთა აღსანიშნავად იგონებენ
განსაკუთრებულ მოხაზულობებს: ხან ცვლიან სხვა დაწერილობის
ასოებს, ხან მთლიანად ხელახლა იგონებენ ასოთა მოხაზულობებს.
პირობითი ნიშნების სისტემა სხვა სისტემებისაგან განსხვავდება,
ერთი მხრით, თავისი სხვადასხვაგვარობით, ხოლო, მეორე მხრით—
შედგენის დიდი ნებისმიერობით.

აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო
მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილებაში დაცული პროზაუ-
ლი „ბარამიანის“ ხელნაწერს მოეპოვება მინაწერი, რომელიც
წარმოადგენს ნებისმიერი მოხაზულობის საიდუმლო ანბანს
(იხ. სურ. 4).

მოყვანილი კრიპტოგრამა ასე იკითხება: „ესე ბარამიანი დავ-
წერე მე კოლექსიკის სოვეტნიკის მდივნის ეგნატის ასულმა ანა-
ნამა.“

ქ. ჩემო უსაყვარელესო და ულხენისა გულის ჩემის ლხენავ
და სულსა შინა ჩემსა ოქროს მელნით აღბეჭდილო“ (S 1746,
გვ. 70).

ამავე საიდუმლო ანბანით მამუკა ბარათაშვილის „ჯიმშედი-ანზე“ (S 390, გვ. 153) მიწერილია: „პეტრე ვინმე სანიადაგოდ ცრემლთა მფრქვეველი“.

ამავე საიდუმლო ანბანითაა ნაწერი აგრეთვე თელავის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის ხელნაწერი „ვისრამიანის“ მინაწერებიც, სულ ათი სიტყვა. აღნიშნულ ხელნაწერში ვკითხულობთ: „ქარვასლა“ (ფ. 12 r), „ფლური“ (ფ. 13 r), „საჩქმე“ (ფ. 41 r) და სხვ.

არანაკლებ გავრცელებული ყოფილა სათვალავადი სისტემა. ეს სისტემა დაფუძნებულია ქართული ანბანის ასოების რიცხობრივ მნიშვნელობაზე. სათვალავადი სისტემის საიდუმლო დაწერილობა თავის მხრივ იყოფა მარტივ და რთულ სხვადასხვა ძირითად სახედ და ჯგუფად.

აღნიშნულ სისტემას განეკუთვნება საიდუმლო ანბანისათვის არაბული რიცხვების გამოყენება. ცალკეული ასოს რიცხობრივი მნიშვნელობა გამოხატულია არაბულ რიცხვებზე წერტილების აღნიშვნით ისე, რომ უწერტილო რიცხვები (1—9) ერთეულების ასოებს აღნიშნავს, ერთწერტილიანი რიცხვები (1—9)—ათეულეებისას, ორწერტილიანი რიცხვები (1—9)—ასეულეებისას და სამწერტილიანი რიცხვები (1—9)—ათასეულეებისას. რადგან საიდუმლო დაწერილობის ამ სახეობაში ცალკეული ასოს რიცხობრივი მნიშვნელობა გამოიხატება წერტილებით, ამიტომ მას წერტილოვანი სისტემა ეწოდება.

წერტილები რიცხვებზე განლაგებული იყო ჰორიზონტალურად ან ვერტიკალურად. შემდეგში წერტილების პარალელურად გამოყენებული იყო რიცხვებზე მძიმეების დასხმაც.

საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში დაცულ „ყარამანიანზე“ (S 2391, ფ. 175 v) მიწერილია:

916141   6 1 1 6 7 2 1 7   14 1 3 1 7 6 1 1 7 6 1,

რაც შემდეგნაირად იკითხება: „თავადი ქაიხოსრო ამილანჯაროვი“.

საქართველოს ცენტრარქივში დაცულ „კონდაკში“ (№ 511, ფ. 35 r) მოყვანილია ერთი სიტყვა, ალბათ, ხელნაწერის მფლობე-

ლის სახელი— 3 1 1 1 2 1, ე. ი. ტარასი.

ქართულ კრიპტოგრაფიაში ვხვდებით აგრეთვე სხვა დაწერილობათა სისტემას. ასეთ შემთხვევაში ჩვეულებრივი ქართული ანბანის მაგივრად გამოყენებულია სხვა დაწერილობის (მაგალ., ბერძნულის, ლათინურის, სლავურის და ა. შ.) ანბანი; ე. ი. ასოები არაქართულია, ხოლო ნაწერის ენა კი — ქართული. სპეციფიკური

ქართული ბგერებისათვის (ღ, ყ, წ, ჭ, ჯ და სხვ.) იხმარებოდა ან კრიპტოგრამაში გამოყენებული ენის ასოები, რომლებიც მიახლოებით გამოხატავდნენ საქირო ბგერებს, ან უცვლელად იყო დატოვებული ან ბგერების აღმნიშვნელი ქართული ასოები. სანიმუშოდ მოვიყვანთ ბერძნული ანბანის გამოყენებას ქართული საიდუმლო დაწერილობისათვის (იხ. სურ. 5).

მოყვანილი კრიპტოგრამა, რომელიც წარმოადგენს „ხელთას“ (Q 741, ფ. 42 v) ჩანაწერს, ასე იკითხება: „ერთი კაცი მკითხავს: ჩენი ეტლი რომელი არისო. თვითონ ამ კაცის სახელი და დედისის სახელი დასწერე, დახლდე, რეერთიც დაგჩეს, რეერთიც დარჩება, იმდონზე ხარ დაბადებული“.

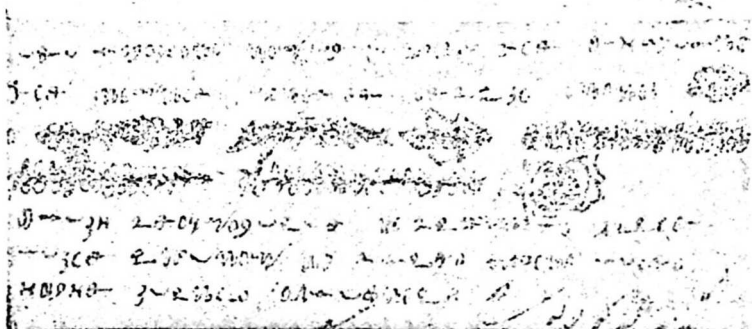
საიდუმლო დაწერილობისათვის იყენებდნენ აგრეთვე ასოთა ან სიტყვათა უჩვეულო განლაგებას. ასეთ შემთხვევაში გვაქვს რამდენიმე სახე. აქ შედის შებრუნებული დაწერილობის ანუ უკუდაწერილობის სისტემა. ასეთი დაწერილობისას სიტყვები იწერება ასოთა რიგის შებრუნებით, ე. ი. ნაწერი იკითხება მარჯვიდან მარცხნივ, როგორც, მაგალითად, არაბულში, სპარსულში და სხვ. ეს სისტემა ქართულში შედარებით ნაკლებდაა გამოყენებული. ის გვხვდება, მაგალითად, ნუსხა-ხუცურით დაწერილ ხელნაწერში (Q 657, ფ. 379 v). ამ კრიპტოგრამაში წერია: „ა[მის]თვის გ[ე]ვედრები ო[კრფალ] ჩემო, კირი[ლ]ე, უცებად ჩბრეკისათვის წყევასა ზუვინ შეჰამთხვევთ ლ[ვთ]ის“...

უკუდაწერილობის სისტემით შესრულებულია აგრეთვე „ქილილა და დაჰანას“ (S 31) ზედა ყდის შიგნითა მხრის მინაწერები: „აიფოს ირასუგ“ და „ზოეთად“, რომლებიც ასე იკითხება: „გუსარი სოფია“ და „დათოზ“ (ალბათ, თადეოზ).

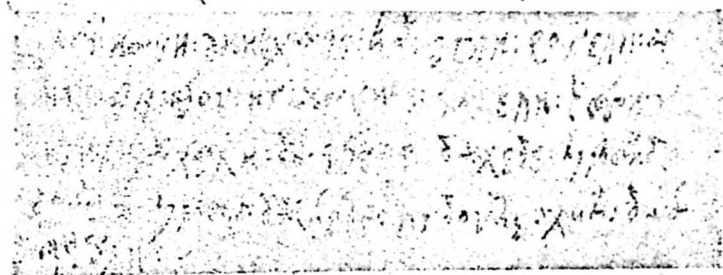
კრიპტოგრამის ამოკითხვა წარმოადგენს რთულ და ძნელ საქმეს, რისთვისაც საქიროა სათანადო ცოდნა და გაწაფულობა. მუზეუმის მუშაკს არ მოეთხოვება საიდუმლო ანბანით შესრულებული ტექსტის გაშიფრვა, მაგრამ ევალება ხელნაწერთა აღწერილობაში აუცილებლად მიუთითოს კრიპტოგრამებიან გვერდებზე.

ქართული კრიპტოგრაფია შესწავლის პროცესშია. ამ საკითხის შესახებ არსებობს მხოლოდ რამდენიმე წერილი¹.

¹ Н. Марр, Один вид грузинского криптографического письма, „Христианский Восток“, III, стр. 205 — 207; ივ. ჯავახიშვილი, ქართული პალეოგრაფია, 1949 წ., გვ. 131—136; ა. შანიძე, ქართული კრიპტოგრაფიის ახალი ნიმუშები, „საქ. მუზეუმის მოამბე“, ტ. I, 1921 წ., გვ. 63—68; მ. სიცივე, კრიპტოგრაფიული მასალები, „მომომხილველი“, ტ. I, 1926 წ., გვ. 220—243; გ. მიქაძე, ძველი ქართული საიდუმლო დაწერილობა, ე. „დროშა“, 1951 წ., № 3, გვ. 23; მ. სიცივე, ქართული კრიპტოგრაფია, ე. „დროშა“, 1953 წ., № 6, გვ. 20; მ. სიცივე, ურთი კრიპტოგრაფიული მინაწერისათვის, „ახალგაზრდა კომუნისტი“, 1956 წ., № 95.

სურ. 4. საიდუმლო დაწერილობა.
პირობითი ნიშნების სისტემა.

სურ. 5. საიდუმლო დაწერილობა.
სხვა დაწერილობათა სისტემა.

ძველ ქართულ ხელნაწერებში ნახმარია სხვადასხვა სახისა და დანიშნულების სტრიქონზედა და სტრიქონქვედა ნიშნები. სტრიქონზედა გრაფიკულ გამოსახულებათაგან ყველაზე ხშირად გვხვდება ქარაგმა.

როგორც ქვემოთ გვექნება აღნიშნული, საწერ მასალად ძველად საგანგებოდ დამზადებული ტყავი — ეტრათი იხმარებოდა. ერთი მხრივ საწერი მასალის სიძვირის გამო და, მეორე მხრივ, სისწრაფის გულისთვის ადრევე შემუშავდა ცალკეული ასოების ან მთელი მარცვლების გამოტოვებით სიტყვების შემოკლებითი წერა. შემოკლებულ სიტყვას თავზე განსაკუთრებულ ნიშანს უკეთებდნენ. სიტყვის შემოკლების მაჩვენებელ ნიშანს ქარაგმა ანუ მაკრა ეწოდებოდა. ტერმინი „ქარაგმა“ პირველად მიქელ მოდრეკილის იადგარში გვხვდება.

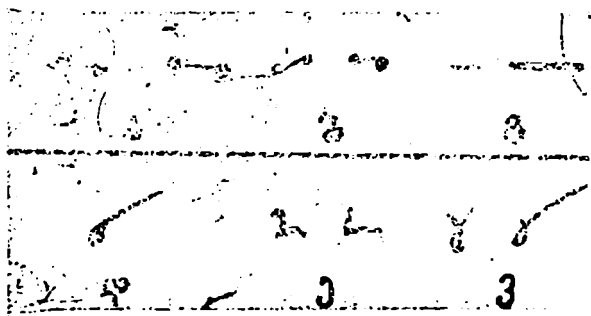
სიტყვათა შემოკლებული წერა გავრცელებული იყო ძველ საქართველოში. უქარაგმოდ ნაწერი ძველი ქართული ტექსტი საერთოდ არ მოგვეპოვება, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ მიქაელ მოდრეკილის ცნობილ იადგარს, რომელიც X — XI ს-ისა უნდა იყოს. დასახელებულ კრებულში უქარაგმოდ ნაწერია საკმაოდ ვრცელი ნაწილი. ამ ტექსტს დიდი მნიშვნელობა ენიჭება ქარაგმის საკითხის შესასწავლად იველ ქართულ წყაროებაში.

დაქარაგმების წესი და ქარაგმის სახეები ჯერ კიდევ საბოლოოდ შესწავლილი არ არის, მაგრამ მაინც შესაძლებელი ხდება ზოგიერთი დასკვნის გამოტანა.

ქართულ დაწერილობაში ქარაგმა სხვადასხვა დროს სხვადასხვანაირად აღინიშნებოდა. უძველეს ხელნაწერებში ქარაგმად ნახმარია განივი ხაზი, რომელსაც დასაწყისში ზემოთკენ, ხოლო ბოლოში ქვემოთკენ მიმართული კალმის მსხვილი დანაპირები აქვს (სურ. 6, ა). ასეთი ქარაგმები გვხვდება ხანმეტ ტექსტებიან ხელნაწერებში. ჩვეულებრივ შემდგომი ასე იწერებოდა ქარაგმა, მაგრამ ზოგჯერ ხაზი ვახრილიც იყო ხოლმე (სურ. 6, ბ). მაგალითად, XIII საუკუნის დამდეგის ვანის ოთხთავში გვხვდება აღნიშნული სახის ქარაგმა.

მდივანაწიგნობრულ დაწერილობაში ქარაგმის ნიშნად გამოყენებულია სხვადასხვა ზონის სწორი განივი ხაზი (სურ. 6, გ). ასეთი ქარაგმის ნიშანი გამოყენებული, მაგალითად, ბაგრატ IV-ის 1058 წლის შეწირულების წიგნში, გიორგი III-ის 1170 წლის სიგელში და სხვ. ოდნავი შევილილი სახის ქარაგმაა ნახმარი დავით მეფის XII ს-ის მიწურულის წყალობის წიგნში (სურ. 6, დ).

XV საუკუნიდან დაწყებული მხედრული დაწერილობის ძეგლებში ქარაგმა გაკრული ონივით იწერება (სურ. 6, ე). ასეთი ქარაგმები დაწერილია არისტოტელეს 1738 წ. ათ კატეგორიაში, სულხან-საბა ორბელიანის 1756 წ. ლექსიკონში, 1762 წლის აპოფთეგმატაში და ა. შ. შემობრუნებული ა-ის მსგავსი ქარაგმა ნახმარი 1468 წლის მალის ამოკვეთის სიგელში (სურ. 6, ე').

სურ. 6. ქარაგმის სახეები.

ჩვენში ცნობილი იყო დაქარაგმების რამდენიმე სახეობა, რომლებიც ძირითადად ასე წარმოგვიდგება:

1. მხოლოასოიანი დაქარაგმება. ასეთი დაქარაგმების დროს სიტყვა წარმოდგენილია მხოლოდ დასაწყისის ასოთი, მაგალ.: ო' (= უფალო), რ' (= რამეთუ), ჩ' (= ჩუენისა), წ' (= წილკნელი), ხ' (= ხოლო) და მისთ. ამავე სახეობას ეკუთვნის თანდებულის ან ბრუნვის ნიშნის წარმოდგენა მხოლოდ დასაწყისის ასოთი: შ'ნგ' (= შენგან), შ'ნისამ' (= შენისამან).

2. შუაშეკვეცილობითი დაქარაგმება. ასეთი დაქარაგმების შემთხვევაში სიტყვის პირველსა და ბოლო ასოს ან ასოებს წერდნენ, შუა ნაწილის ასოებს კი გამოტოვებდნენ, მაგალ.: ქ'ე (= ქრისტე), შ'ე (= შეიწყალე), გ'ი (= გუერდი; გიორგი), აკ'ხა (= აკურთხა), გე'ბი (= გევედრები). ზოგჯერ წერდნენ აგრეთვე სიტყვის შუანაწილის ერთ-ერთ თანხმოვანსაც: ეი'ქლ (= მიქაელ), ბ'რტი (= ბოროტი), თგ'ნი (= თარგმანი) და ა. შ.

3. ბოლოშეკვეცილობითი დაქარაგმება. ასეთი დაქარაგმების წერისას სიტყვის მხოლოდ დასაწყის ნაწილს წერდნენ და სიტყვის მეორე ნაწილს კი დაუწერელს ტოვებდნენ. ასე, მაგალითად: აღვა (= აღვასრულეთ), იგი (= იგივე), იო (= იოვანე), მკ (= მკუდრეთით), მოძლ (= მოძულენი), მნობ (= მნობელისა), პირ (= პირველვე), სკ (= საკვრველი), წყალო (= წყალობასა) და მისთ.

4. უხმოვნო დაქარაგმება. ასეთი დაქარაგმების დროს სიტყვის მხოლოდ თანხმოვნები იწერება. ასეთებია: თედმზ (= თავდამან), მვსკთ (= მივსკეთ), მძღერმზ (= მძღაერმან), სზბლდ (= საშუებელად) და სხვ. უხმოვნო დაქარაგმების შემთხვევებში გამონაკლისის სახით ხმოვნები გვხვდება მხოლოდ სიტყვის თავში ან ბოლოში და ისიც ისეთ შემთხვევებში, როცა სიტყვა ხმოვნით იწყება ან მთავრდება, მაგალ.: იტყდს (= იტყოდეს), სყრლი (= სიყუარული), უკთრნი (= უკეთურნი).

დაქარაგმების ზემოაღნიშნულ სახეობათა გარდა, რასაკვირველია, ცნობილი იყო სხვა სახეობის ქარაგმიანი წერაც. ამასთან, ისიც უნდა გვახსოვდეს, რომ ერთი და იგივე სიტყვა ხშირად სხვადასხვანაირად იწერებოდა ხოლმე. ასე, მაგალითად: თრგმნი, თრგნი (= თარგმანი); კლ, კლად, კლდ (= კულად); იწ, იწნე, იწო, იოწნე (= იოვანე) და ა. შ.

ქარაგმიანი სიტყვების გახსნის ნიმუშების ნახვა შეიძლება პროფ. ილ. აბულაძის მიერ შედგენილ პალეოგრაფიულ ალბომში.

სტრიქონზედა ნიშნებიდან აღსანიშნავია აგრეთვე მახვილის ნიშანი, რომელიც ასოს თავზეა ხოლმე დასმული. ასე, მაგალითად, იოანე პეტრიწის თარგმნილ პროკლე დიადოხოსის „კავშირნის“ XII—XIII სს. ხელნაწერში (H 1337) გვხვდება მახვილის აღმნიშვნელი, დღევანდელი მძიმის (,) მსგავსი, ნიშანი. მახვილი უზის ზოგიერთ სიტყვას XII საუკ. გელათის ხელნაწერში დაა. შ.

XVIII საუკუნეში შემოღებული იქნა უმარცვლო შ-ნის განმასხვავებელი ნიშანი. უმარცვლო უნს თავზე დაუსვეს ნიშანი A და მივიღეთ ჭ, რომელსაც უბრჯგუ ეწოდება. უბრჯგუიანი ხელნაწერები უამრავია ჩვენს მუზეუმებში.

ნაწერის უცდომლად წასაკითხავად გამოყენებული იყო საგანგებო საინტონაციო, ხმის ასაწევ-დასაწევი, ხიშნები. ამ ნიშნებით მკითხველი იგებდა, სად როგორი ხმის მოქცევით წაეკითხა დაწერილი ტექსტი. ამ ნიშნებს განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა საგალობლების კითხვის დროს.

ფორემ მცირემ შემოიღო „ვმის საქციევი“ საგანგებო ნიშანი ექვსწერტილი, რომელიც მკითხველს ანიშნებდა, რომ სადაც ეს „ექვსწერტილი“ წერია, იქიდან უნდა „ვმა იქციოს მკითხველმან“.

საინტონაციო ნიშნები მოცემული აქვს სულხან-საბა ორბელიანსაც. ის იძლევა ნიშანს / და აღნიშნავს, რომ ამას ეწოდება ოქსია ანუ მახვილი და სადაც ეს სიტყვაზე აკვრით არის და-

წერილი, იქ ხმის ამალღება უნდა. მასვე მოცემული აქვს მეორე-
ნაირი ნიშანიც ႁ, რომელსაც ვარი ანუ მძიმე ეწოდება, და
სადაც ეს სიტყვას ქვემოდან აქვს მიწერილი, იქ ხმის დადაბლე-
ბაა საჭირო. საბა იძღვეა სხვაგვარ ნიშანსაც V, რომელსაც და-
ნია ეწოდება და ნელა წასაკითხავს აღნიშნავს.

XIII საუკ. საეკლესიო ტიბიკონის (H 1349) „მოსახსენებელთა“
და „შეჩვენებათა“ ტექსტში სინგურით აღნიშნულია ხმის ამაღ-
ლება-დადაბლების ნიშნები.

ანტონ I-ისა და მისი სკოლის მიმდევართა ნაწერებში გვხვდება
საგანგებო სტრიქონქვედა ნიშანი —, რომელიც ორი და სამი სი-
ტყვის ქვემოთ არის ხოლმე მიწერილი. ამ შემაერთებელი ნიშნით
აღნიშნული სიტყვები კითხვის დროს ერთად უნდა წარმოითქვას.
სულხან-საბა ორბელიანი შენიშნავს: „ესე — ორთა სიტყუა ერ-
თად შეკვრით თქუან, ნუ გააცალკერძობენ“-ო. აღნიშნული ნი-
შანია ნახმარი, მაგალითად, გიორგი ავალიშვილის გადაწერილ
კრებულში (S 303).

* * *

ხანმეტი ტექსტებიდან ჩანს, რომ განკვეთილობისა და სასვენ-
ნიშნები საქართველოში ძველთაგანვე სკოდნიათ. თავდაპირველად
„სასუნენად“ და „განსაკუთებლად სიტყვსა“ მიღებული იყო
ორი ან სამი წერტილი, თუმცა ყოველთვის არ ხერხდება მათი
განლაგების რაიმე კანონზომიერების დადგენა. უმეტესად ეს
ნიშნები იხმარებოდა ნებისმიერად, ზოგჯერ ყოველი სიტყვის შემ-
დგავც კი. ე. ი. ახდენდნენ მხოლოდ სიტყვათა მექანიკურ გან-
ცალკევებას მათი წაკითხვის გასაადვილებლად. მხედველობაში არ
აქვს მიღებული სიტყვათა და წინადადებათა სინტაქსურ-ლოგიკური
კავშირი. ლიტურგიკულსა და, საერთოდ, რელიგიური ხასიათის
ძეგლებში მათი განლაგება ხდებოდა, როგორც ჩანს, იქ, სადაც
ხდებოდა მეტყველების შეჩერება კითხვის დროს.

წერტილების ხმარების წესი უფრო ხშირად დაცული იყო
რიცხვების გამომხატველ ასოებთან. ამ ასოების ორივე მხარეს
თითქმის ყოველთვის იწერებოდა წერტილები. მაგალითად, სინას
მთის 864 წლის მრავალთავის ანდერძში თარიღი ასეა აღნიშნული:
„დასაბამითგან წელთა : . ხ : . ყ : . ძ : . ც : . ქრონიკონი იყო
კ : . დ : . “.

განკვეთილობისა და სასვენნი ნიშნების სისტემის შემუშავებაში
გარკვეული დამსახურება მიუძღვით გიორგი მთაწმიდელს, ეფრემ
მცირესა და ანტონ კათალიკოზს. ასე, მაგალითად, ეფრემ მცირემ

იხმარა შემდეგი ნიშნები: „ერთწერტილი უკუე—მცირედ სასუნად, ორწერტილი — გასაკუთელად სიტყვსაჲ და სამწერტილი — დიდად სასუნად, ექუსწერტილი — სრულიად დასაბოლოებლად და ახლად დასაწყებლად სიტყვსა“¹.

სასვენი ნიშნების თაობაზე ანტონ. კათალიკოზის გრამატიკის სახელმძღვანელოში ვკითხულობთ: „სულსკუეთისა მიერ განჩეულნი სიტყუანი არასრულად და დასასრულად დანიშუნიან წერილთა შინა რომელთამე ღრამთა მიერ. დანიშვნა არასრულისა სიტყვსა იქნების წერილთა შინა ღრამით ამით, მაგალითებრ (,) და ამას უკვე ზედწოდებული ვარია, ხოლო ჩვენებრ მძიმე. დანიშვნა სრულისა იქნების ნიშნითა ამით, მაგალითებრ (.) და ამას უკვე ზედწოდებულ სტილმა, ხოლო ჩვენებრ წერტილი. ხოლო დანიშვნა დასასრულ სიტყვსა იქნების ნიშნითა ამით, მაგალითებრ (:) და ამას უკვე ზედწოდებულ ჩვენებრ ორი წერტილი“².

სასვენი ნიშნებიდან ყველაზე ძველია წერტილი, რომელიც გამოიხატებოდა სხვადასხვანაირად.

* * *

მუზეუმის მუშაკი ხელნაწერებში შეხედება ბევრნაირ პირობით ნიშანს, რომლებიც იხმარებოდა სხვადასხვა ცნების თუ საგნის მოკლედ გამოსახატავად. ასე, მაგალითად, თხზულების დასაწყისის აღსანიშნავად, საზოგადოდ, გამოყენებული იყო ქანწილი ანუ წილქანი, რომელიც წარმოადგენდა ხუცური ასომთავრული შ და ფ ასოების შენაერთის მონოგრამას, ხოლო დასასრულის აღსანიშნავად ზოგჯერ გამოყენებული იყო ჯვარი.

X საუკუნის ცნობილ ქართველ მოღვაწეს იოანე-ზოსიმეს თავის კალენდარში საგანგებო ნიშნებით აღუნიშნავს ეკლესიის დღესასწაულები. XVII საუკ. ეამგულანში მოიპოვება ნოლის მსგავსი პირობითი ნიშანი, რომელსაც ჩიტის თვალი ეწოდება. სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონის ხელნაწერებში მნათობთა, ხეთა, ბალახთა, ფრინველთა, თევზთა, მწერთა, მძრომთა და სხვ. აღსანიშნავად გვხვდება სხვადასხვა სახის პირობითი ნიშნები.

მთელ რიგ ხელნაწერებში სხვადასხვა სახის პირობითი ნიშნით აღნიშნულია, რომ მითითებულ ადგილას საჭიროა ჩაერთოს და-

¹ თ. ყორღანი, ქრონიკები, I, გვ. 218.

² ანტონ I, ქართული ღრამატიკა, 1885 წ., გვ. 293.

მატებითი ფრაზები, მოთავსებული ანალოგიური ნიშნით ხელნაწერის კიდევ ან იქვე ჩაწებებულ ქალაღდზე. მაგალითად, ფალანდიშვილისეულ „ქართლის ცხოვრებაში“ ამბროსი ნეკრესელს შეუტანია რედაქციული ხასიათის ცვლილებები, რომლებიც თავისი მოცულობით კიდევზე ვეღარ დაუტევია და ცალკე ფურცლებზე მოუთავსებია, ხოლო ეს ჩანამატიანი ფურცლები კი სათანადო ადგილის მიმთითებელი ნიშნების აღნიშვნით ხელნაწერში ჩაუწებებია.

* * *

საგანგებო ნიშნები იხმარებოდა აგრეთვე მუსიკის ჰანგების ჩასაწერად. ეს სამუსიკო (ნეემატური) ნიშნები განკუთვნილი იყო როგორც გალობის, ისე საკრავიერი მუსიკისათვის. ჰანგის გამომხატველ ნოტებს ძველად ნიშანი, ხოლო შემდეგ, როგორც სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონის ზოგიერთ მოგვიანებით გადაწერილ ნუსხაშია აღნიშნული უცნობი ინტერპოლატორის მიერ, ნოტი ერქვა.

ცნობილია სხვადასხვა სისტემისა და სახეობის ნეემატური ნიშნები. სპეციალურ ლიტერატურაში გარკვეულია, რომ ძველ საქართველოში იხმარებოდა სამუსიკო ნიშნების სამი ჯგუფი, სამი სახეობა. პირველი ჯგუფი მიეკუთვნება X საუკუნეს, მეორე ჯგუფი — XVIII საუკუნეს, ხოლო მესამე ჯგუფი — XIX საუკუნის დასაწყისს.

ეს სამუსიკო ნიშნები განსაკუთრებული მოხაზულობის იყო და ადგილმდებარეობისდა მიხედვით სხვადასხვაგვარად იწერებოდა. ცალკეულ შემთხვევებში სამუსიკო ნიშნები გამოიხატებოდა სხვადასხვა რაოდენობის წერტილების განლაგებით, ციფრების დასხმით და სპეციალური სახისა და მოყვანილობის ხაზების აღნიშვნით. ამ ნეემების დაწერა ყველას არ შეეძლო. საკირო იყო შესაფერისი ცოდნა. ამიტომ ნეემების დასაწერად საგანგებო დამწერი ყოფილან, რომლებსაც მნიშვნელი ეწოდებოდათ.

მიქელ მოდრეკილის X საუკ. იადგარში (საგალობელთა კრებულში) საგალობლებს სტრიქონებს ზემოთ და ქვემოთ წითურით მიწერილი აქვს სამუსიკო ნიშნები. ეს კრებული წარმოადგენს უძველესი ქართული სანოტე ნიშნების შემცველ ძვირფას ძეგლს.

სანოტენიშნებიანი უძველესი ძეგლებია აგრეთვე X საუკ. ძლისპირთა კრებული (A 603) და ამავე საუკუნეში გადაწერილი იადგარას ფრაგმენტი (A 190).

უნდა აღვნიშნოთ, რომ მთელ რიგ საგალობლებს სანოტე ნიშნებთან ერთად გააჩნია მუსიკალური პუნქტუაცია — გალობის დროს შესაჩერებელი ნიშნები. XI საუკ. „სადღესასწაულოში“ (A 596), რომელშიც სანოტე ნიშნები განლაგებულია ასოთა ზემოთ და ქვემოთ, სტრიქონებში სიტყვათა შორის დასხმულია წითელი წერტილებიც, რომლებიც, ალბათ, გალობის შეჩერებას აღნიშნავს. მუსიკალური პუნქტუაცია მოცემულია ზემოდანსახელებულ X საუკ. იადგარის ფრაგმენტსა და 1233 წ. გადაწერილ საგალობელთა კრებულშიც (A 85).

ქართული სამუსიკო ნიშნები ჯერ კიდევ შესწავლის პროცესშია. მის შესახებ არსებობს სულ რამდენიმე შრომა. ამ საკითხით დაინტერესებულა ჯერ კიდევ იოანე ბაგრატიონი, რომელსაც დაუწერია მუსიკის მოკლე სახელმძღვანელო (H 2241), შემდეგ ქართული სანოტე დაწერილობა შეისწავლეს ფ. ქორიძემ¹, აკად. ი. ჯავახიშვილმა, ფრანგმა მეცნიერმა თიბომ², პროფ. შ. ასლანიშვილმა, მეკლევარმა პ. ინგოროყვამ³ და მუსიკათმცოდნემ ო. ჩიჯავაძემ⁴.

* * *

რიცხვების გამოსახატავად ძველთაგანვე გამოყენებული იყო ქართული ანბანის ასოები. რიცხვების გამოხატვა ასოების საშუალებით დადასტურებულია ჯერ კიდევ ხანმეტ ტექსტებში. მართალია, X საუკუნის დამდეგიდან საქართველოში არაბულ ციფრებს იცნობდნენ⁵, მაგრამ XVIII საუკ. დამლევამდე, თვით XIX საუკ. დამდეგსაც კი რიცხვების გამოსახატავად უმთავრესად ასოებს ხმარობდნენ. ამიტომ ქართულ ხელნაწერებზე მომუშავემ ზედმიწევნით უნდა იცოდეს ასოების რიცხობრივი მნიშვნელობა.

ასოებით რიცხვების გამოხატვის სისტემა განსხვავდება ციფრებით გამოხატვის სისტემისაგან და შემდეგში მდგომარეობს: ანბანის 36 ასოთაგან პირველი ცხრა ერთეულებს აღნიშნავს, მეორე ცხრა — ათეულებს, მესამე — ასეულებს და მეოთხე — ათასეულებს. სახელდობრ: ა იყო ერთი, ბ ორი, გ სამი და ა. შ.; ი ათი, კ

¹ მეთე საუკუნის საგალობელი ნიშნები, „ივერია“, 1891, № 149.

² Аблин J. Т h i b a u t, Нотные знаки в грузинских рукописях, „Христианский Восток“, т. III, вып. II, 1914, стр. 207 — 212.

³ ძველი ქართული მუსიკის ამოხსნა, ჟ. „საბჭოთა ხელოვნება“, 1957, № 2—3, გვ. 33—36; შდრ. „ლიტერატურული გაზეთი“, 1956, № 50.

⁴ ქართული სამუსიკო ნიშნები, „თბილისის უმაღლესი სასწავლებლების სტუდენტთა მესამე საშეცნიერო კონფერენციის შრომები“, წ. IV, 1950, გვ. 29—37.

⁵ მტხეთის დავითნში (A 38, ფ. 246 v), რომელიც პროფ. კ. კეკელიძის გამოანგარიშებით 904 წელსაა გადაწერილი, გვხვდება სინგურით ნაწერი არაბული ციფრები. ეს ციფრები განლაგებულია მარჯვიდან მარცხნივ.

ოცი, ლ ოცდაათი და ა. შ.; რ ასი, ს ორასი, ტ სამასი და ა. შ.; ჩ ათასი, ც ორი ათასი, ძ სამი ათასი და ა. შ. ბოლოს დარჩენილი ზ კი ათი ათასს აღნიშნავდა. ამრიგად, ასოების რიცხობრივი მნიშვნელობა შემდეგი სახის ცხრილით გამოიხატება:

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
ერთეულები	ა	ბ	გ	დ	ე	ვ	ზ	თ	ი
ათეულები	ი	კ	ლ	მ	ნ	ძ	ჩ	ც	ძ
ასეულები	რ	ს	ტ	უ	ფ	ქ	ღ	ყ	შ
ათასეულები	ჩ	ც	ძ	წ	ხ	ხ	ჯ	ჟ	ჰ
ბევრეული	ჭ								

ასოებით რიცხვების გამოსახატავად ასე იქცეოდნენ: ჯერ წერდნენ რიცხვის უმაღლესი რიგის მაჩვენებელ ასოს და შემდეგ წერდნენ ქვემო რიგის ასოს ან ასოებს. მაგალ., მიმდინარე წლის რიცხვს „1957“-ს ასოებით ასე გამოხატავდნენ: „ჩ¹შ⁹წ⁵წ⁷“.

აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ზოგჯერ ო-ს მაგივრად ჰ-აეა ნახმარი. ასეთ შემთხვევებში ჰ მ-ს უდრის, ხოლო ო 8.000 აღნიშნავს.

მრგლოვანი ხელით ან ნუსხურად დაწერილ ძეგლებში ოთხასი ჰ-ია აღნიშნული, მხედრულ დაწერილობაში კი უ-თი, რადგან უ თავდაპირველ ანბანს არ ჰქონდა. ის შემდეგ წარმოიშვა ორი ასოს შეერთებისგან და კ ნიშნის ადგილი დაიკავა ტარის შემდეგ. ამიტომ უნი რიცხობრივად იმასვე აღნიშნავდა, რასაც ჰ. ე. ი. ოთხასს.

რიცხვის გამომხატველ ასოს ქარაგმა ჰქონდა თავზე.

დანიარქონის მასალა და იარაღები

საქართველოში სხვადასხვა დროს საწერ მასალად სხვადასხვა მასალა იყო გამოყენებული. X — XII საუკ. საქართველოში საწერი მასალის აღმნიშვნელ ზოგად ტერმინად ქარტა იხმარებოდა.

ძველი ქართული ხელნაწერები უმეტესად დაწერილია ტყავზე (პერგამენტზე). წერისათვის საგანგებოდ შემზადებულ ტყავს ქართულად ეტრათი ერქვა. საწერ ეტრათს ცხვრის, კრავის, თხისა და ხბოს ტყავისაგან ამზადებდნენ, რასაც „შექმნაჲ ეტრათისაჲ“ ეწოდებოდა. მოღწეული ხელნაწერებიდან ჩახს, რომ საქართველოში ძველად ჩინებულ ეტრათს ამზადებდნენ. ქართული ეტრათი მკვრივი და ყვითელი ან კიდევ თხელი და თეთრი იყო. თავისი მოქნილობითა და სითეთრით იგი უმაღლესი ხარისხის ქალღმრთისგან ძნელი გამოსარჩევია.

ხელნაწერი წიგნის შემზადებისათვის საჭირო იყო ეტრათის ფურცლების დიდი რაოდენობა. ასე, მაგალითად, ზოგჯერ ერთი წიგნისათვის ასზე მეტი ცხვრის ტყავი იყო საჭირო, ხოლო ისეთი დიდტანიანი ხელნაწერებისათვის, როგორიცაა ბიბლია, სვინაქსარი, მრავალთავი და სხვ., თითქმის მთელი ჯოგის ან ფარის ტყავი იყო საჭირო. ამიტომ, ბუნებრივია, ეტრათი ძვირად ფასობდა.

ერთი მხრივ, ეტრათის სიძვირე და მისი გამძლეობა-სიმაგრე, მეორე მხრივ, დაწერილი მასალის მოძველება იდეოლოგიური და სხვა რაიმე თვალსაზრისით, ძველი ეტრათის ხელახალი გამოყენების მიზეზი გახდა. სხვადასხვა გარემოებით უფარვისსა და მიუღებელ ტექსტებს ეტრათიდან გადაფხეკ-გადარეცხდნენ ხოლმე, ხოლო მოსუფთავებულ ეტრათზე, ხშირად ძველი ნაწერის ვერტიკალურად, ახალ, საჭირო ტექსტს დაწერდნენ. ეტრათის ისეთ ფურცელს, რომელიც საწერად მეორეჯერ არის გამოყენებული, პალიმფსესტი ეწოდება¹.

პალიმფსესტებს დიდი მნიშვნელობა ენიჭება ქართული ენის განვითარების შესასწავლად და შორეული წარსულის ამბების გა-

¹ ნიშნები იხ. ილ. ა ბ უ ლ ა ძ ე, პალეოგრაფიული აღბომი, ტაბ. 4.

სათვალისწინებლად. ყოველივე ამის გამო დიდ ინტერესს იწვევს პალიმფსესტების ამოკითხვა. ჩვენამდე მოაღწია პალიმფსესტების საკმაოდ დიდმა რიცხვმა. მართო საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში დაცული პალიმფსესტების საერთო რაოდენობა ათეულ ათას ფურცელს აღემატება.

მეცნიერებაში ცნობილია პალიმფსესტების ამოკითხვის სხვადასხვა მეთოდი. უკანასკნელ დრომდე ამისათვის გამოყენებული იყო ქიმიური რეაქტივებიც. ქიმიური ნივთიერება ტექსტს მცირე ხნით ამჟღავნებდა. ამიტომ გამჟღავნებულ ტექსტს მაშინვე ფოტოაპარატით გადაიღებდნენ და ქიმიურ ნივთიერებას დაუყოვნებლივ ჩამორეცხდნენ. ასეთ პროცესებს ხელნაწერი ხშირად დაღუპვამდე მიჰქავდა. ამჟამად ახდენენ პალიმფსესტების ფოტოგრაფირებას ყოველგვარი ქიმიური ნივთიერების გარეშე. ფოტოგრაფირების ამ უნებელი მეთოდის გამოყენებისას ხელნაწერი დაზღვეულია მოსალოდნელი სამუდამო დაღუპვისაგან.

XI საუკუნიდან საქართველოში ეტრატის ადგილს თანდათან ქალაქი იკერს. ქალაქი ეტრატს მეტოქეობას უწევდა თავისი სიიაფით, მაგრამ მას ჩამოუვარდებოდა გამძლეობის მხრივ. ამიტომ განსაკუთრებული მნიშვნელობის ტექსტებისათვის შემდეგშიც, მეთვრამეტე საუკუნემდე, საწერ მასალად ეტრატი იხმარებოდა.

საქართველოში გამოყენებული იყო როგორც უცხო ქვეყნებიდან შემოტანილი, ისე საკუთარი, ადგილობრივი წარმოების ქალაქი. თავისი თვისებებით ქართული ქალაქი სხვა ქვეყნების საუკეთესო ქალაქს არ ჩამოუვარდებოდა.

ქალაქზე ნაწერი პირველი დათარიღებული ძეგლია „თარგმანებაჲ ქებისა ქებათაისი“ (A 65), რომელიც 1188 წ. არის გადაწერილი. აღნიშნული ძეგლი გამოსცა პროფ. ა. შანიძემ 1924 წელს.

ძველად ქალაქს ჰქონდა გამჟვირვალე საქარხნო ნიშნები, რომელთა მიხედვითაც განასხვავებდნენ ქალაქის ხარისხსა და ზომას (ფორმატს). გარდა ამისა, ეს ნიშნები წარმოადგენდა ოსტატის მუშაობის შესამოწმებელ საშუალებას. ამ გამჟვირვალე საქარხნო ნიშანს, რომელიც მოჩანს ქალაქში სინათლეზე გახედვისას კვირნიშანი (ფილიგრანი) ეწოდება.

ქალაქზე კვირნიშნის არსებობა მეკლევარისათვის წარმოადგენს მეტად მნიშვნელოვან საშუალებას ხელნაწერთა ქალაქის

ზომის გამოსარკვევად და უთარილო წერილობითი ძეგლების დასათარილებლად.

როგორც ვიცით, ხელნაწერები ერთმანეთისაგან განსხვავდებოდნენ ქალაქის ზომით (ფორმატით). შეყვანილებულ ხელნაწერთა ზომა უნდა დადგინდეს ჭვირნიშანთა ადგილმდებარეობის მიხედვით. ორადგაქეცილი ქალაქის ფურცელზე ჭვირნიშანი მოთავსებულია პირველი გვერდის შუა ადგილას. მეორე გვერდზე კი ზოგჯერ მოთავსებული იყო უფრო მომცრო ზომის ჭვირნიშანი (კონტრამარკა). თუ ხელნაწერი შეყვანილებულია ცალკეულ, ორადგაქეცილ ფურცლებად, მაშინ; ბუნებრივია, ძირითადი ჭვირნიშანი აღმოჩნდება ყოველ მეორე ფურცელზე. თუ ორადგაქეცილი ფურცლები ერთმანეთში ჩაიწყობოდა და გაქეთდებოდა რამდენიმე რვეულისაგან შემდგარი წიგნი, მაშინ ჭვირნიშანი მეორედებოდა რამდენიმე ფურცელზე ზედიზედ, შემდეგ კი მოყვებოდა ამავე რაოდენობის უჭვირნიშნო ფურცლები და ა. შ., მონაცვლეობით. ხელნაწერს, დაწერილ გაშლილ ქალაქზე, ჭვირნიშანი აქვს ყოველი ფურცლის ზემო ან ქვემო ნახევარზე, შუაში; გარდა ამისა, მას ემჩნევა განივად ნაკეცის კვალიც. ოთხადგაქეცილ ხელნაწერში ახალი (მეორეული) ნაკეცი გაივლის ჭვირნიშანზე, რომელიც მოთავსებულია ყუასთან შუა გვერდზე განახევრებული სახით, მაგრამ ხელნაწერის არა ყოველ ფურცელზე. რვადგაქეცილ ხელნაწერში ჭვირნიშანი მოთავსდება ყუასთან ზემოთ ან ქვემოთ მეოთხედის სახით და ა. შ.

როცა ხელნაწერთა აღწერილობებში გვხვდება მითითება ფორმატზე in folio (ზომა ხელნაწერისა ქალაქის $\frac{1}{2}$ -ში), in quarto (ზომა ხელნაწერისა ქალაქის $\frac{1}{4}$ -ში), in octavo (ზომა ხელნაწერისა ქალაქის $\frac{1}{8}$ -ში) და სხვ., არ უნდა ვიფიქროთ, რომ აქ ლაპარაკია ფურცლის რაიმე სტანდარტულ, საერთოდმილებულ ზომაზე, არამედ უნდა ვიგულისხმოთ, რომ ჩვენ დაახლოებით ვუფარდებთ ჩვენთვის საინტერესო ძეგლის ქალაქის ზომას თანამედროვე საწერი თაბახის ან მისი ჯერადი განაყოფის ზომას.

ხელნაწერის ფორმატის წარმოსადგენად საჭიროა ვიცოდეთ სტრიქონთა რაოდენობა ფურცელზე და ასოთა ზომა. ეს განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია და საჭირო იმ შემთხვევაში, როდესაც ძეგლის დედანი დაკარგულია, ჩვენამდე მოღწეულია მხოლოდ მისი ნუსხა (ასლი), ამასთან ამ ნუსხის კითხვისას საეჭვო ხდება, რომ დედანში ფურცლები არეული იყო და გადამწერმა, რომელიც ვერ გაერკვა შინაარსში, ტექსტი ისევე უწესრიგოდ, შექანიკურად გადმოწერა: აი ამიტომ, რათა აღვადგინოთ პირვანდელი წაკითხვა

და დავრწმუნდეთ იმაში, რომ ჩვენ მიერ ნავარაუდები თანამიმდევრობა ტექსტისა ნამდვილად შეესატყვისება იმას, რაც უნდა ყოფილიყო დედანში, აუცილებელია გამოვიყენოთ და შევისწავლოთ ხელნაწერის ფორმატი (სტრიქონთა რაოდენობა გვერდში, სტრიქონთა განლაგება ერთ ან ორ სვეტად და ა. შ.).

ქალაქის კვირნიშანი უცვლელი არ რჩებოდა თავისი გამოსახულების მიხედვით. მათი გარეგანი სახე სისტემატურად იცვლებოდა სხვადასხვანაირად. სწორედ ამ სახეცვლელი კვირნიშნებით შესაძლებელი ხდება დროის მცირე მონაკვეთში ზუსტად დავათარილოთ ქალაქი და გამოვარკვიოთ მისი სადაურობა. აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ბომბიციინის ქალაქისათვის დამახასიათებელია სურათიანი კვირნიშნის უქონლობა.

კვირნიშნის სხვადასხვაგვარი გამოსახულების გარდა, ხელნაწერთა დათარიღებისათვის შეიძლება გამოვიყენოთ ქალაქის ჰორიზონტალური („ვერჟერები“) და ვერტიკალური („პონტიუზო“) ხაზების განლაგებაზე დაკვირვება. ასე, მაგალითად, სხვადასხვა დროს სხვადასხვანაირი იყო ჰორიზონტალური და ვერტიკალური ხაზების ერთმანეთთან მიახლოება-დაცილების საზღვრები.

უთარილო ხელნაწერების კვირნიშნებით დათარიღება იმდენად ზედმიწევნითი და, ამასთან, მარტივია, რომ ხელნაწერებზე მომუშავეთათვის ამ საშუალებით სარგებლობა აუცილებელია. ამიტომ უთარილო ხელნაწერების შესწავლა სწორედ ქალაქის შესწავლით უნდა დაიწყოს. პირველ ყოვლისა უნდა დადგინდეს, აქვს თუ არა ქალაქს კვირნიშანი, ხოლო შემდეგ უნდა მოხდეს ხელნაწერების დათარიღება პალეოგრაფიული ნიშნების მიხედვით. კვირნიშნის უგულებელყოფით შესაძლებელია თავიდან ვერ ავიციდინოთ მოსალოდნელი უხეში შეცდომები. საილუსტრაციოდ აქვე მოვიყვანთ ამის რამდენიმე მაგალითსაც.

საქ. სახელმწიფო მუზეუმში დაცულია რუსულიდან ნათარგმნი პოეტიკური შრომა, რომელსაც ეწოდება „საფუძველნი სიტყვიერებისანი“ (S 1519). ზოგიერთი მკვლევარი აღნიშნულ ნაშრომს მიიჩნევდა ერეკლე მეფის დროინდელად, ე. ი. XVIII საუკ. ძეგლად. ნამდვილად კი, როგორც კვირნიშნიდან ჩანს, ის გადაწერილია არა უადრეს 1816 წლისა. ამავე მუზეუმის ერთ-ერთი ხელნაწერი „ვეფხისტყაოსანი“ (H 925) „ხელნაწერთა აღწერილობაში“ მიჩნეულია XVIII საუკუნისად, მაშინ როდესაც კვირნიშანში იკითხება: „1836“.

ხელნაწერების წარმოშობის დროის განსაზღვრისათვის ქალაქ-ლის კვირნიშნების მნიშვნელობას დიდი ხანია სათანადო ყურადღება მიაქცია მეცნიერებამ. არსებობს მრავალი შრომა, რომლებშიც კვირნიშნების მიხედვით სხვადასხვა ქარხნის ქალაქდება შესწავლილი. ამათგან დავასახელებთ უმთავრესს, რომელთა გამოყენება დაქირდება ხელნაწერებზე მომუშავეს.

კვირნიშნების შესასწავლად მეტად საყურადღებოა შვეიცარიელი მეკლეერის კ. მ. ბრიკეს ნაშრომი — „კვირნიშნების ისტორიული ლექსიკონი მათი გაჩენის დაახლოებით 1282 წლიდან 1600 წლამდე“, რომელიც 1923 — 1936 წწ. ორ ტომად გამოვიდა ლაიპციგში. ამ წიგნში შეგროვებულია 16.112 კვირნიშანი¹.

რუსულ ენაზე დაბეჭდილი ნაშრომებიდან აღსანიშნავია ნ. პ. ლიხაჩოვის სამტომიანი გამოკლევა — „ქალაქის კვირნიშნების პალეოგრაფიული მნიშვნელობა“, რომელიც 1899 წ. დაიბეჭდა და შეიცავს 4.000-ზე მეტი კვირნიშნის განმარტება-სურათებს². კარგი შრომაა აგრეთვე 1923 წ. კიევი დაბეჭდილი ი. კამანინისა და ო. ვიტვიცკას მიერ შედგენილი კრებული — „XVI და XVII სს. უკრაინულ ააბუთთა ქალაქების კვირნიშნები“, რომელშიც მოცემულია 1335 ნიშანი³. საყურადღებოა ნ. ვ. პიგულევსკაიას „სიბრძნული ხელნაწერების კვირნიშნები“⁴, რომელიც 1937 წ. გამოქვეყნდა.

დასახელებული შრომები ქალაქის კვირნიშნების კარგ ორიენტაციას იძლევა. ისინი გვაძლევენ მთელ რიგ მეთოდურ მითითებებს იმის შესახებ, თუ როგორ გამოვიყენოთ დასახელებულ შრომებში მოცემული მასალები ხელნაწერებზე მუშაობისას, ამიტომ ეს წიგნები მეტად საჭიროა ხელნაწერებზე მომუშავეთათვის. სამწუხაროდ, ჩამოთვლილი შრომები მოიცავს ძირითადად კვირნიშნებს მხოლოდ XVII საუკ. ნახევრამდე. მცირე რაოდენობით XVIII — XIX სს. კვირნიშნები შეგროვებულია ლიხაჩოვის ნაშრომში.

ქართული ხელნაწერების კვირნიშნები მხოლოდ შესწავლის პროცესშია. ქართული ხელნაწერების კვირნიშნებს პირველად ყურადღება მიაქცია და უთარილო ხელნაწერების დროის განსაზღვრისა-

¹ C. M. Briquet, Les filigranes. T. I — II. 2-me éd., Leipzig, 1923 — 1936 (პირველად გამოვიდა 1907 წ. ჟენევაში).

² Н. П. Лихачев Палеографическое значение бумажных водяных знаков, ч. I — III. С.-Пб., 1898 — 1899.

³ I. Kamanič, O. Vitvičuk, Vodaň znaky na papieri ukrajinських документи в XVI — XVII шв. (1566 — 1651), Київ, 1923.

⁴ Н. В. Пигулевская, Филлигранны сирійських рукописей («Вспомогательные исторические дисциплины», Сборник статей, М.—Л., 1937, стр. 419—434).

აგის ეს ნიშნები გამოიყენა აკად. ე. თაყაიშვილმა¹. ჭვირნიშნის გამოყენების ორი შემთხვევა გვხვდება მ. ჯანაშვილის „აღწერილობაშიც“².

ჭვირნიშნების გამოყენება ახლა უკვე შედარებით ფართოდ არის დანერგილი ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობისას. ის გამოყენებულია საქ. სახელმწიფო მუზეუმის ხელნაწერთა აღწერილობაში, საქ. სახელმწიფო ლიტერატურული მუზეუმის ხელნაწერთა აღწერილობაში და სხვ. ჭვირნიშნის რამდენიმე ნიმუში დაბეჭდილი აქვს დოც. კ. გრიგოლიას³.

საწერ მასალად ქილის (პაპირუსის) გამოყენება საქართველოში დადასტურებული არ არის, მაგრამ გვაქვს ქილზე ნაწერი ორი ქართული ხელნაწერი. ისინი ჩამოტანილია ცნობილი რუსი მეცნიერის პორფირი უსპენსკის მიერ სინას მთის ქართველთა მონასტრიდან. ერთი ხელნაწერია ქართული დავითნის ორი ფურცელი. ეს ფურცლები ამჟამად დაცულია სალტიკოვ შჩედრინის სახელობის საჯარო ბიბლიოთეკაში (ლენინგრადში). მეორე ხელნაწერია ქილ-ეტრატზე დაწერილი IX საუკუნის ქართული იადგარი (საგალობლების კრებული). ეს ძვირფასი ხელნაწერი ამჟამად ინახება აკად. ს. ჯანაშვიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში (H 2123). ხელნაწერი მთლიანად შეიცავს 313 ფურცელს, რომელთაგან ქილზეა ნაწერი 194 ფურცელი. აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ ამ ხელნაწერში ქილისა და ეტრატის ფურცლები თანამიმდევრულად ერთმანეთს ენაცვლება, ისე რომ ეტრატი აქ ქილის საფარად ჩადებული ფურცლის დანიშნულებასაც ასრულებს. რა თქმა უნდა, ეს გაუკეთებიათ ხელნაწერის სიმტიციისათვის.

მართალია, ძველ საქართველოში საწერ მასალად ხე არ იხმარებოდა, მაგრამ გამონაკლისის სახით მაინც გვხვდება გათლილ ხეზე დაწერილი საბუთები. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში დაცულია რამდენიმე ცალი თელას ხის მოკლე ბიკრები, რომლებიც მრავალ წახნაგად არის გათლილი. მის წახნაგებზე ჩვეულებრივი მელნით დაწერილია მოკლე შინაარსის საბუთები. ხელის მიხედვით ეს საბუთები XIII — XIV საუკუნეებს განეკუთვნება. შვი-

¹ Е. Тақаншвили, Описание, т. I, 1902 — 1904; II, 1906 — 1912.

² М. Джанашивили, Описание, т. III, 1908, № 8Е9 и № 896.

³ კ. გრიგოლია, ნარკვევები საქართველოს ისტორიის წყაროთმცოდნეობიდან, I, ახალი ქართლის ცხოვრება, 1954.

დიოდე წაჩწერიანი ბირკა მოეპოვება აგრეთვე მესტიის (ზემო სვანეთი) ისტორიულ მუზეუმს.

* * *

საწერი მასალის ცვალებადობა, რა თქმა უნდა, მოითხოვდა საწერი იარაღის შეცვლასაც. ამ მიზეზითაა გამოწვეული, რომ საწერი იარაღი დროთა განმავლობაში რამდენჯერმე გამოიცვალა. ხელნაწერების შემსწავლელმა ამ გარემოებასაც სათანადო ანგარიში უნდა გაუწიოს. მუზეუმის მუშაკებმა ზოგადად მაინც უნდა იცოდნენ ის, თუ რით წერდნენ, წერის რა საშუალებები გააჩნდათ ჩვენს წინაპრებს.

საწერი მასალისა და იარაღის აღმნიშვნელ ზოგად ტერმინად აღსაწერელნი წიგნიანი იხმარებოდა, კერძოდ, მელან-კალმის მთელ გაწყობილობას კი სახელად საწერელი ეწოდებოდა. საწერელი, ამასთანავე, საწერი იარაღის ერთგვარ საცავად ჩანს. მას აკეთებდნენ სხედასხვად მასალისგან (მაგალ., თევზის კბილი, სადაფი და სხვ.). ძვირფას საწერელს ვერცხლის თავი ებურა და ოქროს რაზები ჰქონდა დასაკეტავად. საწერი იარაღების გარდა, საწერელში მთელი გაწყობილობა ელაგა. ეს გაწყობილობა შედგებოდა რამდენიმე ლერწმის ნაქრისგან, მაკრატლისა და ყალამთარშისგან. ყალამთარში კალმის მკრელს, კალმის დანას ერქვა. საჭირო შემთხვევაში ძველი, გაცვეთილ-დამოკლებული საწერი იარაღის მაგივრად საწერელში მოთავსებული ლერწმისგან ამ დანით კალამს თლიდნენ და საწერად ამზადებდნენ. კალმის გათლილობაზე იყო დამოკიდებული ასოთა მოხაზულობა მოყვანილობის ჩამონაკეთვა. ეს დანა ერთდროულად იხმარებოდა წერის პროცესში ტექსტში დაშვებული შეცდომების გასაწმენდად და ამოსაფხეკად.

XVIII საუკუნის დასაწყისიდან სამელნესა და კალამს საწერ-კალამი ეწოდებოდა. დამზადებული კალმების შესანახს საკალამე ერქვა. ერთი ხელნაწერის მინაწერში ვკითხულობთ: „საკალამე მარანსა შინა ჩამივარდა და კალმები შემეშალა, წუ[ე]რი დაიღეწაო“ (H 2820, ფ. 60 r).

საწერ მასალად ქილის ფურცლებისა და ეტრატის გამოყენების დროიდან საწერ იარაღად ლერწმის კალამი შემოდის. ჩვენამდე მოაღწია ეტრატზე ნაწერმა V—VI სს. ქართულმა ძეგლებმა, ამიტომ ლერწმის ხმარება საწერ იარაღად საქართველოში ამ დროისათვის უკვე დადასტურებულია. ფანქრის სიგრძე ლერწამს თავს წაუწვეტავდნენ და შუაზე გახლეჩდნენ. წვერგახლეჩილი

კალმიდან მელანი წვირს, თანაბარ ნაკადად ჩამოჰყვებოდა იმ ღარს, რომელიც ორ წვირს შორის იყო მოთავსებული. როცა უნდა დასრულდებოდა სქელი ხაზების გაყვება, კალმის წვეს დააქერდნენ, მელნის სადენი ღარი გაფრთხილებდა და მელნის ნაკადი გალივდებოდა, რის შედეგადაც იწყებოდა სქელი ასობები.

მართალია, კალამი პირველად ლეონარდოსავე გაეცემოდა საწერი იარაღს აღნიშნავდა, მაგრამ 'ქედმაღე, როდესაც საყოფიერო იარაღს სხვა საგნისგან ამზადებდნენ, საწერი იარაღის აღმნიშვნელ ტერმინად ისევ „კალამი“ იხმარებოდა.

შემდგომი ლერწმის მკვლევარად ფრინჯელის ფრთისგან, განსაკუთრებით ბატის ფრთისგან დაიწყეს კალმის გამოყენება ლერწმის საწერი იარაღისგან გასარჩევად ამგვარ კალამს ფრთის კალამს უწოდებდნენ. საქაოთ ელოში მისი ხსენება XVII საუკუნის პირველ მეოთხედშია დარწმუნებული ბატის ფრთის კალამს აღმკვეთად გთლიდნენ. წვეს წაუწვერტაცდნენ და შუაში გაქვრივდნენ. შემდეგნი დაიწყეს მის ტარში ჩასაბჭობი ბატის ფრთის აატარა კალმების დამზადება.

დასრულებით ამავე დროიდან ქართულ სტუმბებში იხსენიება კალამის ფოლადისანი. ფოლადის კალამმა სწრაფად შეცვალა ბატის ფრთა. ოქრომელნითა და ზოგჯერ სინჯვრით ნაწერი სტრიქონებისათვის იმართებოდა კალამი, ფუნჯი. კალმის ხელში დაქვრის კალმის პარობა ეწოდებოდა.

წერის დროს ნაწერის სიმეტრიულობისა და სისწორის დასაცავად ეტრატსა და ქალაღღზე უსაღებავო ხაზებს გავლავდნენ ისე, რომ საწერი მასალას დაეხმარებოდა იხოლოდ ხაზების ჩანქვების სახით ეჩინებოდა. ასეთი ხაზების გასაღებ იარაღს სახაზავი ეწოდებოდა. ხაზებს აწვებდნენ სხაზავის გაყვლებით ბლაგვი ძკლის დაქვრით. ზოგიერთ ხელნაწერში წებვდებით ბასრი იარაღით დახაზულ სტრიქონებს, რის გამოც საწერი მსალა (ეტრათი, ქალაღღი) ხშირად გაქვრივდა.

ნოვგოიანო საუკუნეების ხელნაწერებში, სხვადასხვა მიზეზის გამო, ზოგჯერ დკული არაა წერის ის მკერი წესები, რომელთა დაცვა საყალღებულ იყო მწიგნობარ კალგრაფოთის. ასე, მ.გალ თად. ზოგი ხელნაწერი ნაწერი დაუხაზავად, ანუ, როგორც მანინ იტკოღნენ, უკანონავად, ოთგამოც ასეთ ნა-

1 ეს ჩიკრინი უნდა მომდინარეობდეს ბერძნული სიტყვიდან — „კანონი“. როგორც სახაზავი ნიშნავს (თ. ხაჯომია ეთიკალგრაფიული ტერმინის განმარტებისათვის. „მინორაღველი“, I. 1947 წ. გვ. 81 — 85).

წერში შეინიშნება, ერთი მხრივ, სტრიქონთა უსწორ მასწორობა და მათ შოლის არათანაბარი ინტერვალი, ხოლო, მეორე მხრივ, გვერდებზე სტრიქონთა განსხვავებული რაოდენობა.

* * *

კალმის შემოღებისთანავე დაიწყეს საწერი საღებავის გამოყენებაც. კალმის წყერს საწერ საღებავში ჩააწობდნენ და შეჰდგამ ამ „ამონაწობით“ კვალს დააჩენდხენ საწერ მასალას. კალმის ასეთ კვალს, ნაწერს, „ლუმბა“ ეძევა. ასოს დაწერას „გაჰოსახევა“ ეწოდებოდა და დაწერილ ასოს — „გაჰოსახული“. რადგან საწერი მასალა (ეტრატი, ქალაღდი) თეთრი ან შოყეითალო იყო, საწერად, ჩვეულებრივ, შავ საღებავს იყენებდნენ. განსაკუთრებული შემთხვევებისთვის ხმარობდნენ აგრეთვე წითელ, მწკანე და ყავისფერ საღებავებსაც. მდიდრულად შეიზადებული ხელნაწერი შეიძლება მთლიანად ან ნაწილობრივ ოქროზელნითაც ყოფილიყო ნაწერი. მაგალ. ბიჰენტრის იადგარში მოხსენიებულია „კონდაკი ოქროს ვარაყითა წერილი“.

შავ საწერ საღებავს ძეღლად მელანი ეწოდებოდა. შემდგში კი ეს სიტყვა ქართულში საწერ-საღებავის ზოგად სახელად იქცა. წითელი საღებავი პირდაპირ წითელით იწოდებოდა („წითლითა წერილი არს“, „წითლითა წილქანი ზის“...). წითელი საღებავის აღმნიშნელ ტერმინად გვხვდება აგრეთვე სინგუროი. მაგრამ სინგური ეწოდება განსაკუთრებული შედგენილობისა და თვისებების წითელ საწერ საღებავს. შაოთლაც, სინგურით ნაწერი ფერთა და განსაკუთრებული ბრწყინვალებით გამოირჩევა ჩვეულებრივა წითელი საღებავით ნაწერისგან.

წითელი და მწკანე საღებავებით ძირითადად სათაურები და საზეჯაო ასოები იწერებოდა. ძვირფასი ხელნაწერის შექმნისას სათაურებისა და ცალკეული ასოებისთვის იხმარებოდა ოქრო და ვერცხლი. ოქროს უფრო ხშირი გამოყენება ჰქონდა, ვიდრე ვერცხლს.

როგორც წითელი საღებავით წერისათვის, ისე ოქროთი და ვერცხლით წერისათვის ტოვებდნენ თავისუფალ ადგილებს, რომლებსაც შემდეგ ავსებდნენ ზოლმე საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ერთ-ერთ აღნაწერ კრებულში (S 110) შეტანილი ზოგიერთი თხზულების სათაური და ყოველი სტროფის დასაწყისი სიტყვა გამოტოვებულია. როგორც ჩანს, გამოტოვებული სიტყვები

უნდოდათ წითელი მეღვინით დაეწერათ, მაგრამ რატომღაც აღარ შეესრულებიათ. „იერუსალიმის დარღვევის“ ერთ ხელნაწერში (S 26) აბზაცების დასაწყისი სიტყვები დაწერილია პირველი ასოების გარეშე. ალბათ, გადამწერი თქობდა შემდეგში დაბრუნებოდა ამ სიტყვებს და გამოტოვებულ ადგილებში ჩაეხატა საზედაო ასოები, რაც რატომღაც არ შეუსოჯლებია. „ვეფხისტყაოსნის“ ერთ ხელნაწერში (S 2686, გვ. 252 — 253) კი წითელი მეღვინით სწერია სათაური და სტროფების დასაწყისი სიტყვები, ხოლო ტექსტის ადგილი დაუწერლად არის დატოვებული. ალბათ, შემდეგ უნდა დაეწერათ ტექსტი და, ჩვენთვის გაუგებარი მიზეზების გამო, ტექსტი აღარ დაუწერიათ. ესეც კარგი მაგალითია, თუ როგორ წეოდნენ უწინ ხელნაწერებს.

ოქროთი წერდა მხატვარი-სპეციალისტი, რომელსაც უხდებოდა აგრეთვე მინიატურებისა და თავსამკაულების შესრულებაც. ცნობილია ორგვარი საიის ოქრო: 1. გახსნილი (საღებავის საიით), ოქრომელანი და 2. ფურკლობრივი, რომელიც ეფარება წინასწარ წებოთი მოხაზულ ადგილებს.

საწერ საღებავს სივადასხვა დროს სხვადასხვანაირად ამზადებდნენ. ა. ე. მაგალითად, V — VI სს. ქართული პალიმფსესტებისთვის გამოუყენებიათ რკინისგან შემზადებული მეღვინი. შემდეგში კი საწერი საღებავი წყლის, ქვარტლისა და წებოსგან მზადდებოდა. მურს ხახიდნენ წყალში და სისქისთვის, მეღვინი კალმიდან ქაღალდზე რომ არ დაწვეთებულიყო, უმატებდნენ წებოს.

ქართული მეღვინის მალალი თვისებები დღემდე შემონახული ხელნაწერებითაც დასტურდება. ა. ად. ივ. ჯავ. ხიშვილის თქმით, „ვერც ათასი წლის ხხიერებამ, ვერც სიმოტიემ, თუ მხურვალე მწველმა მხემ მათ ფერი და ბრწყინვალება ვერ ზეუცვალა და ვერა დააქლო რა“.

ნაჩის ზეჰნიკა და მასთან დაკავშირებული საქმეები

აღმართი თავის ფიქრების, აზრებისა და შეხედულებების ფიქსირებას ახდენდა განსაკუთრებულ ნიშნების — ასოების საშუალებით, რასაც წერა ეწოდებოდა წეოს თუ გასაერას აწარმოებდა საამი ოდ საგანგებოდ მოზადებული პირი, — ომ-ლსაც დაუთლებული ჰქონდა წერას ყველა წესი და კანონი. ხელნაწერს დაწერს თუ გადაწერს და მწერელი, მწერალი ერვა, ხოლო სიგელ-გუჯრებისა და სხვა საბუთების შემდგენელ-დამწერელს მწიგნობარი. წერისთვის კირო იყო საანადო პირობები, რათა დაწერილი გარკვეული და ლახში ყოფილიყო. ამიტომ აწარმოებდნენ შესწავლა დადგენა აუცილებელია დაწერილობისა და ნაწერის სხვადასხვა დამამასიარებელი ნიშნის გაათვალისწინებლად.

როგორც ლიტერატურული ძეგლებიდან ვგებულობთ, ჩვეულებრივ, ძილებული ყოფილა მჯდომარე წეოა. მაგად ყოველთვის როდი იგიძლებოდა ან სერხდებოდა ანგვარად წერა. მაგალითად, ოხანა მდიხი თქვით, „მწიგნობარს ართებს მეფეთ წინ და იოილითა წერანოი, ხოლო სარსელების შემოსვის გამოიბილისიან გახიზნული ერთვითი გადაწერელი გადმოგვიყენს: „უმეტესად მუკლთა ზედა... ესწერეთ კაბადონნი ანისნიო“.

ყველ ნაწერს თავისი დამახასიათებელი ნიშნები აქვს, რომლითაც ის სხა ნაწერისგან განსხვავდება. წერის საერთო თვისებების გარდა, ნაწერს დამწერლის პიროვნული თავიებულება ახასიათებს ნაწერის ამგვარი თვისებებების აღსანიშნავად ქელი იხპარებოდა.

სადასავა. შინაარსისა და დანიშნულების ტკიცს მისი შეათერისი, მისი საკადონისი ქელი უნდოდა. ამიტომ სანამ ვინმეს რომელიმე თხზულების თუ საბუთის დაწერა გადაწერას დაავალდებუნებ. წინასწარ გაუიჩხავდნენ მას კარგი ქელი ჰქონდა თუ პადი. როდესაც დაწერილი ქელის სიკეთეს თუ ქელის სიავეს „გამოიჩენდა“ და დამკვეთის მიერ ნაწერში ათავსებდნენ.

დაეწუნებოდა, მიოლოდ ამის შექვევ მიანდობდნენ მას სამუშაოა რეარქლეიას.

ნაწერისა და ხელის დამაბასათებელი ნიშნების მხედვით თვით წერის პროცესის აღანიზნავად სავადასხვა ტერმინი იხმარებოდა. „წერის“ გარდა, ანდერძ იინაწერე)ში გვხვდება შემდეგი ტერმინები და გამოთქმები: „ზომად წერაჲ“, „უცხად წერაჲ“, „თარხაჲ წერაჲ“, „ჩარეკაჲ“ და „დაჩარეკაჲ“, „ნუსხეაჲ“ და „დანუსხეაჲ“, „გარდაწერაჲ“, „გარდანუსხეაჲ“.

ეკეთიმე მთაწმიდელი ერთ თავის ანდერძში ამბობს: „ზომად წერისათეს შეზიხუეით, უცალა ვიყავ და უფროჲი ლამით მიწერიო“. თავმდაბლობისა და მორიდების გამო დამწერე-ი ზოგჯერ თავისთავს უცხად მწერალს უწოდებდა. ხოლო მის მუწაობას — უცხად წერას. დამწერლის მიერ თავმდაბლობით თავისა ნაშრომის აღსანიზნავად აგრეჲე ჩხრეკაჲ და დაჩხრეკაჲ იმარებოდა. თვით დამწერლის საიელწოდება კი ასეთ შემთხვევაში იყო მჩხრეკელი ან მჩხრეკალი. აქვე უნდა აღნიშნოთ, რომ „ჩორეკაჲ“ და „დაჩარეკაჲ“ ნაწერის სიძდარეზე არ მიუთიიებს, რადგან, მათ გარდა. ჰავად ჩხრეკაჲ და უცხად ჩხრეკაჲც გვევლება.

კუდი ხელია ექონე დამწერელს მჩხაბავი ერქვა. აკი ამბობს სულთან-საბა ორბელიანი თავის ლექსიკონში: „მჩხაბავი ავად მწერალი არისო“. კუდი დამწერელს აღნიშნავდა აგრეთვე გამოთქმა ნაკრიანი მწერალი.

საკმაოდ არის ცნობილი ქართულ ხელნაწერთა გადამწერნი, რომლებსაც კარგად ეაერხებოდათ ლამაზი ესოების გამოყვანა და სტრიქონში „გაწყობით“ „ასოთა ჩასამა“ თუ „დასიმა“, ერთი სიტყვით, მათ ჰქონდათ საჩინო ეელი და წერის ხელოვნების ყოველგვარ წესს იყვნენ დაუფლებული. ასეთ გადამწერს კარგი მწერალი და „ხელოვანი“ ერქვა.

ხელნაწერი უწინარეს ყოვლისა, თავისი შინაარსით ფასობდა. ამიტომ მთავარი ყურადღება ტექსტის სისწორეზე იყო გამავეილებული — გადამწერის მიერ თხზულება უშეცდომოდ უნდა ყოფილიყო გადამწერილი. ისეთ გადამწერს, რომელიც ამ მოთხოვნას მთლიანად აკმაყოფილებდა, მწერალი უმართლესი ან სიმართლეთა აღსავსე ეწოდებოდა.

პირველად გადამწერები იყვნენ სასულეიერო პირები, უმთავრესად ბერები. რომლებსაც ეს საქმიანობა საღვთო საქმიანებად მიაჩნდათ. შემდეგში ამავე სასულიერო წოდებიდან წარმოიშვა ქირით მომუშავე გადამწერები. მართალია, მწიგნობრობა მათაც საღვთო

საქმედ მიაჩნდათ, მაგრამ ამქვეყნიურ მოთხოვნებზე, გასამრ-
ჯელოზე უარს არ ამბობდნენ.

საქართველოში შემოღებული ყოფილა ჯგუფობრივი გადამწერ-
ლობაც. ხელნაწერთა ანდერძებში მრავლად მოიპოვება ცნობები
ერთი ხელნაწერის ორი და სამი პირის მიერ გადაწერის შესახებ.
ასეთ შემთხვევებში ეს გადამწერები ერთი კალიგრაფიული სკოლი-
დან იყვნენ და ერთნაირად წერდნენ. ამასთან, მათ ერთნაირად
ესმოდათ ამ ხელოვნების ყველა მოთხოვნა. XVIII საუკ. ერთ ერთი
ხელნაწერის მიხედვით გადაწერათა ამანაგობას „თაბუნი“ რქმე-
ვია.

გადამწერ კალიგრაფები გარკვეული პატივითა და დიდებით
სარგებლობდნენ მკითხველი საზოგადოების თვალში. სწორედ ამი-
ტომ ისტორიამ შემოგვინააა არა ერთი და ორი ცნობილი კალი-
გრაფის სახელი.

ხელნაწერთა ანდერძ მინაწერებში უხვად მოიპოვება ცნობები,
რომელთა მიხედვითაც ირკვევა ის, თუ რაზე იყო დანაკვირდებული
ხელის „სიკეთე“, თუ „სიავე“. როგორც ვგებულობთ, პირველ ყოვ-
ლისა, საჭირო იყო შესაფერი ხელშემწყობი პაროხები: ერთი მხრივ,
სათანადო საწერი მასალა და იარაღი, მეორე მხრივ — „გამართ-
ვით“ წერისათვის განწყობა და მუშაობის „სიწყნარე“.

ხშირად ანდერძებში დამწერლები უჩივიან კალამს, მელანსა და
ეტრატს თუ ქალაღს. ერთ-ერთი გადაძერი წერს: „კელი ვერ
გამოვიჩინე, ქალაღმა მიყო ზიანი, მელამა იკლო ფერთათა“.

რა თქმა უნდა, ხელის „სიკეთე“ და „სიავე“ დიდად იყო დამო-
კიდებული დროულ განსწავლულობასა და გაპოცდილებაზე. ერთი
გადამწერი თავისი ნაშრომის ხარვეზებს სიყრმიდანვე სათანადო
განსწავლულობის უქონლობით იბოდიშებს: „თუ რაე დამეკლოს,
გინა დავაკლო წალმართ, სიყრმისაგან არა მესწავე წერაჲ. შემინ-
დევით ზრომისათვის“.. მეორე გადამწერი კი თავისი ხაწერის ნა-
კლის მიზეზად ახლადმოსწავლეობასა და გაუწოთვნელობას ასა-
ხელეს: „ახლადმოსწავლე ვიყავ და, თუ რაიძე დაძეშავებინოს,
ნუ მწყევთო“.

ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ გამოცდილი და დახელოვნებული
მწერალიც ყოველთვის და ყოველი შემთხვევის დროს ერთნაირად
და ერთი და იმავე ხელითა და სილამაზით ვერ წერდა. მის ნა-
წერზეც დაეტყობოდა ბოლმე სხვადასხვა გარემოების გავლენა. მა-
გალითად, ექვთიმე მთაწმიდელი თავისი ხელნაწერის „ზოგად წე-
რას“ იმით ხსნის, რომ „უცალო ვიყავ და უფროჲსი ღამით მიწე-
რიაო“. ავგაროზ ბანდაისძე თავის გადაწერილი ხელნაწერის ანდერძ-

ში გვატყობინებს: „ოდეს ვიწყე წერად, ყრმა ვიყავ და აქა მიჯ-
ცოვნებულმან სრულ ვყავო“. დასაბეღლებულ ხელნაწერს ის 17 წლის
განმავლობაში წერდა და, რა თქმა უნდა, მასში ნაწერის დამახასია-
თებელი ნიშნებიც და ღირსებაც დაწერილობის დროისდა მიხედ-
ვით განსხვავებული იქნება.

ნაწერის სიაყვარებზე არანაქლები მნიშვნელობა ენიჭებოდა
მწერლის ცხოვრებასა და სულიერ ინდოქტრინაზე ზემოქმედ პი-
რობებსაც. „დიდი სვინაქსრის“ (A 840) გადამწერი ვინმე ააანასე
ანდერაში აღნიშნავს: „ფრიადითა კირითა და გულსმოდგინებითა
გარდმოვწერე... ღმერთმან იცის. ვაჟმე და ვაჟმე კირნი უსაალო-
ბისა და უადგილობისანი, რომელ სივასა არაყის წაქიდების ესე-
ვითარი, რამეთუ სოფლისა ლელვათა და გახსაცდელსა წინა ევ-
დალ ყელამდისინო“. რასაკვირველია, ასეთი ძველი გარემო პირო-
ბები გარკვეულ დაღს დაასვამდა გადაწერის მუშაობას, რამდე-
ნადმე ხალისს დაუქარგავდა და გულმოდგინებას დაუკლებდა.

ნაწერის ხელზე მოქმედებდა აგრეთვე წერის სისწრაფე,
ანუ, როგორც მაშინ იტყობინე, სწრაფადობა კალამთა.
ჩქარი წერის დროს გადაწერს საშუალება არ ჰქონდა ლამაზად
და წესურად გამოეყვანა ასოები და ისინი „განწყობით“ დაეწერა.
ამის შესახებ „ბარამიანის“ გადამწერი ონახა მდივანი ამბობს:
„დაესწერე ღღეში ერთი რვეული და მისთვის ვერ არი კაი ქე-
ლიო“. სწრაფი წერა გამწვეული იყო სხედასხვა მიზეზით. ასე,
მაგალითად, ზოგჯერ ხელნაწერის დამკვეთი გადაწერს აჩქარებდა
ხოლმე, ხან გადამწერი იძულებული იყო ჩქარა გადაეწერა ნათ-
ხოვარი ხელნაწერიდან, რომელსაც პატრონი განსაზღვრული
დროით ათსოვებდა გადასაწერად, ზოგჯერ კი გადაწერას თვითონ
გადაეწერი ჩქარობდა დროის უქონლობის გამო და ა. შ.

როგორც ვხედავთ, დაწერილის ღირსება-ნაკლოვანებაზე, გა-
დამწერის სუბიექტური მონაცემების გარდა, გავლენა ჰქონდა გა-
დამწერის ბოკლილობას, ხნოვანობას, წერის სისწრაფეს, ცხოვრე-
ბის ყველა ტელშეწყობ თუ შემთავრებულ პირობებს და სხვ. სწო-
რედ ეს არის მიზეზი, რომ ერთი და იმავე ადამიანის ნაწერი წერის
პირობებისდა მიხედვით ხშირად მხიზნებლოვან და განსხვავდება ხოლ-
მე. ეს გარემოება ხელნაწერის შემსწავლელს უთარი-
ლო ხელნაწერების ხელის ნიჭედობა დათარიღების
დროს ყოველთვის მიხედვებობაში უნდა ჰქონდეს.

როდესაც ვინმეს ამა თუ იმ ძეგლების შექმნა სურდა, გადამ-
წერს შეუკავებდა მის გადაწერას. ამნაირი წიგნის შემთავრებულს მომ-
გებელი ეწოდებოდა.

ხელნაწერის გადაწერისა და მომკვებელიც ყოველთვის დაინ-
ტერესებული იყვიენ წიგნს სილაშაზე და სიამშკენიეუე აქონხოდა.
ააიტომ აოის რუი მშირად ხელსაწეოი საყურ .დღეოოა არა მ რტო,
როგორც ღიტერატურულ-ისტოოიელი ძეკლა, აოამედ როგოოც
ხელოყხების ეეგლიც.

ხელნაწიის შედარებითი ნაწილები

ყოველ ხელნაწერს, მისი შინაარსისა და დანიშნულების მიუხედავად. წიგნი ეწოდებოდა ეტრატზე ნაწერ ხელნაწერს თავდაპირველად დაუწვეს დ. ბევეა ან გრაგნა, რადგან დაბევეის დროს ის არ ტყდებოდა და არ ეფუქებოდა. მ.ს. აბევედზე სპეციალურად გაძოთლილ ჯოჯბზე. რომელთა ბოლოებს კადრაკის პიკების მსგავსი ფიგურებით ამკობდნენ ამგვარი დაბევეული ეტრატისთვის ტერმინი გრაგნილი იხმარებოდა.

რადგან წიგნი გრაგნილს წარმოადგენდა წასაკითხავად საჭირო იყო მისი გახსნა თუ გაშლა, რასაც განყოფიერებოდა. როდესაც ვინმე გრაგნილს გაშლიდა, იტყვოდნენ: განყოფიერიო. გრაგნილის შედგენის აღმნიშვნელი ტერმინი ჯერჯერობით უცნობია. გრაგნილის კითხვის დროს ჯოჯი მარცხენა ხელში ეჭირათ, მარჯვენა ხელით კი ხსნიდნენ გრაგნილს; ამგვარად, ორივე ხელი დაკავებული ჰქონდათ. როდესაც გრაგნილიდან რაიმეს ამოწერა სურდათ, უმეტესად მუშაობდა ორი კაცი: ერთი კარნახობდა, ხოლო მეორე წერდა.

საწერ მასალად ეტრატის შემოღებამ შესაძლებელი გახადა დიდი და შედევილ-აკრძელი წიგნების შემზადება. წიგნი შედგებოდა რვეულებისგან. რვეული რვისგან არის წარმოდგენილი. რვეული ჩვეულებრივ რვა ფურცელს ანუ 16 გვერდს შეიცავდა.

ფურცელს ორი მხარე აქვს. უკანა მხარეს ფურცლის ზურგი ეწოდებოდა. წინა მხარის აღმნიშვნელი სიტყვა ჯერჯერობით უცნობია. აქედ. ივ. ჯავახიშვილის სიტყვით, საფიქრებელია, რომ მას ზედაპირი რქმეოდა.

ძველ ხელნაწერებში სათვალავი რვეულების მიხედვით უწარმოებიან. ასე. მაგალითად. „რეუხისტყაოსნის“ ერთ-ერთი ნუსხის ანდერძში ნათქვამია: „ეკე წიგნი ოცდაცხრა რვეული არისო“. რვეულების სათვალავ რიცხვს აღნიშნავდნენ თითოეული რვეულის პირველი ფურცლის ზედაპირზე, ზოგჯერ ამ რიცხვს იმეორებდნენ რვეულის უკანასკნელი ფურცლის ზურგზეც. რიცხვი იწერებოდა ზედა ან ქვედა კიდის შუაში. მაგალითად, 936 წ. გადაწერილ

„ცნობილ ჯრუჭის სახარებას რვეულების სათვალავები ქართული ასოებით ჰქონია გაკეთებული თავსა და ბოლოში, ე. ი პირველი გვერდის ზედა აშიახე და უკანასკნელის ქვედა აშიახე. რვეულების სათვალავები ასევე ორ-ორ ადგილასაა აღნუსჯული პარხლის ოთხთავშიც. რვეულების მიხედვით თელის დ-ოს, ხელნაწერის დ.შლის შემთხვევაში ფურცელთა აღწერის თავი სან ასაცილებლად, ხელნაწერში ხშირად ნაჩვენებია აგრეთვე მომდიგნო გვერდის დასაწყისი სიტყვა წინა გვერდის უკანასკნელი სტრიქონის ქვეშ. მოგვიანებით შემოუღიათ ფურცლებისა და გვერდების რიცხვის აღნიშვნაც.

ყოველი გოდელი გრაგნილი ერთიმეორეზე გადაკრებული ან მიწებებული ნაწილებსგან შედგება. ამ ცალკეულ ნაწილს კეფი ეწოდებოდა. კეფების რაოდენობა განსაზღვრულ არ იყო: მესამდლებელია გრაგნილი შედგენილი ყოფილიყო იქენი კეფისგან, რამდენსაც ტექსტი ზოითთოვდა. მაგალ., XIV — XV საუკ. ასულთა მატინანეს (Q 267) გრაგნილი, რომელიც სიგრძით საცი მეტრია, 14 კეფისგან შედგება; XIII სუკ. დაწერილი ვაჰანის მონასტრის „წესი და განგებას“ გრაგნილი, რომლის სიგრძე 5,62 მეტრია. 13 კეფისგან შედგება და ა. შ.

„კეფი“ ძველი ტერმინი უნდა იყოს, ხოლო „ფურცელი“ კი — შედარებით უფრო ახალი. ამასთან, კეფი გრაგნილის შემადგენელ ფურცლებს ეწოდებოდა, ფურცელი — ხელნაწერების რვეულთა ნაწილის სახელი იყო. გარდა ამისა, კეფზე წერდნენ მხოლოდ ცალ მხარეზე, ფურცელზე კი — ორივე მხარეზე.

ფურცელის ცალ გვერდს კაბადონი ეწოდებოდა, ხოლო კაბადონის ნაივარს — გვერდი. ესე იგი „გვერდი“ აღნიშნავდა ორ სვეტად ნაწერის ერთ სვეტს.

დაწერილ ტექსტს საწერი მასალის შუა ადგილი ეძევა და ოთხივე მხრივ თანაბარი დაუწერელი ადგილი იყო დატოვებული. ნაწერი ან მთლიანი იყო, ან ორ და ზოგჯერ მეტ სვეტად იყო გამოყვანილი. ასეთი ტექსტის ოთხივე მხრივ დაუწერელ ადგილს ძველად კიდე ეწოდებოდა, ხოლო შემდეგ — არშია ან აშია. „კიდესა“ და „აშიასთან“ ერთად იხმარებოდა აგრეთვე ტერმინი პატრივი-ც. მხოლოდ საფიქრებელია, რომ ამ ტერმინით აღნიშნებოდა ხელნაწერის ზემო და ქვემო არშია¹. კიდეებისა თუ არშიების შიგნით ნაწერ ტექსტს შიგნითი დანაწერი, ხოლო

¹ თ. ხაქოშია, ტერმინი „პატრივი-ც“ ვაჰ ქართულ პალეოგრაფიაში, „მიმობილელი“, ტ. III, 1953, გვ. 221 — 227.

თვით კიდევებზე ნაწერ ტექსტს კიდეთა წარწერილი ერქვა. ასეთი „კიდეთა წარწერილი“ ტექსტებით ცნობილია, მაგალითად, ეფრემ მცირის ხელნაწერები. ეფრემ მცირის სქოლიოებით ანუ „სიტყუადართულობანით“ „მოქსოვილია მის მიერ თარგმნილი ტექსტების აშიები“ საქ მუხეუმის XI საუკუნის დიდ ხელნაწერ კრებულში (S 1276).

ნაწერის ერთი ხაზის აღსანიშნავად იხმარებოდა სტრიქონი, სტრიქონი და ტრიქონი. სტრიქონის თავსა და ბოლოს კიდევ სტრიქონისაჲ ეწოდებოდა. სტრიქონის შუა ნაწილის აღმნიშვნელი ტრამინი უცნობია. დასასრულ, ყოველ წიგნს ჰქონდა წიგნის თავი და ბოლო.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ძველ ქართულ ხელნაწერებში თვლას აწარმოებდნენ ფურცლების მიხედვით, გვირდობლივი თვლა გვიან იქნა შემოღებული. ამიტომ ინომრებოდა მარტო ფურცლის ზედაპირი, ფურცლის უკნა მხარე კი დაუნომრავი რჩებოდა და სათვალავში არ მაიღებოდა. სწორედ ამიტომ, დღესაც, როდესაც მიუარათავთ ძველი ხელნაწერის შესწავლას, დაუზომრავად დარჩენილ ხელნაწერს ფურცლობრივ სათვალავს ვუკეთებთ. ფურცლის წინა მხარეს, ზედაპირს აღნიშნავენ ლათინური სიტყვის recto-ს პირველი ასოთი R, ხოლო უკანა მხარეს, ზურგს, აღნიშნავენ verso-ს პირველი ასოთი — v. ორ სვეტად ნაწერი ხელნაწერის პირველ სვეტს აღნიშნავენ R ასოთი, ხოლო მეორე სვეტს — სასოთი. იმ შემთხვევაში, როცა მკვლევარს დასჭირდება მითითება, ვთქვათ, ტექსტზე, რომელიც მოთავსებულია ხელნაწერის მეათე ფურცლის უკანა მხარეზე („ზურგზე“), მაშინ ის მითითებს აგვარად: ფ. 10 v, ხოლო თუ მისათითებელი ხელნაწერი ნაწერია ორ სვეტად და საჭიროა ზემოთ აღნიშნული ფურცლის პირველი სვეტის მითითება, მაშინ მივუთითებთ აგვარად: ფ. 10 r. ჩვეულებრივ, ადკილის დაზოგვის წიხნით, ფურცლის აღმნიშვნელ ასოს („ფ.“) აღარ წერენ.

ნიგნის შემზადება

დიდ. კობტაყდიან და ლამაზად დაწერილ წიგნს რამდენიმე კაცი აკეოებდა. ერთი ამზადებდა ნედლ ტყავს, მეორე ტექსტს წერდა ძესაძეს გაპოქავედა მთავრული ასოები და ხაჯავდა მინიატურებს. მეოთხე აპოწებდა ნაწერში შეცდომები არ გაპარულიყო, მეთხუთე ხელაწერს ჰკითხავდა, შეექვსე ყდას უკეთებდა და ა. შ. ზოგჯერ კი მიოლოდ ერთი და იგივე ბეოი გარდაქნიდა ხოლმე სქელ და მოუხეშავ ტყავს ლაქაზად გადაწერილ ნააბეზიან ხელნაწერად. ოგოპც ვხე იავთ. წიგნის შესაბადებლად საკირო იყო რამდენიმე პარის დანგრძლივი და დაძაბულ მუშაკობამ. ამ მუშაობას წიგნის შემზადებამ ეწოდებოდა.

პირველი პროცესი, საიდანაც იწყებოდა წიგნის შემზადება, ტექსტის დაწერა იყო. ყოველი დანწერის საკუთარი ხელით ნაწერს. აეოგრაფს. ნუსხამ ერქვა. ზოგჯერ ნუსხას წინ უსწრებდა სწრაფად და უხეიროდ ნაწერი ტექსტი, რომელსაც მათე პირის საკუთარი ხელით აუჩქარებლივ და ლამაზად გადაწერილი ავტოგრაფი მოჰყვებოდა. აი ამ თავდაპირველ ავტოგრაფს პირველი ნუსხამ ერქვა. ნუსხის შექმნის, წერის პროცესის გამოსახატავად ნუსხვამ და დანუსხვამ იმზარებოდა. ხოლო ნუსხვის, წერის შიშსრულიბლის აღსან მნავად — მნუსხველი.

ჩველებრივ გაწათულ გადაწეოებს მსათფერი ხელითა და სილამაზით „ნუსხიდას“ აწერიანებდნენ პირს. ამტომ ზემდეგში „ნუსხა“ შავად დაწერილ დეფანს აღინუნვდა.

გადაწერისათვის საერთოდ დედნად მიცემულ შავად ნაწერ ტექსტს დანუსხვილი ერქვა. ხოლო შავად დაწერას კი — მავტელად დაწერამ. წესიერად და ლამაზად გადაწერილ პირს კაიხელად დაწერილი ეწოდებოდა. თვით წერის პროცესს კი კაიხელად დაწერა ერქვა. XVII საუკუნიდან გადანაწერის აღსანიშნავად სპარსული ტერმინი სევადაიც იმზარებოდა.

ყოველგვარ ტექსტს, საწერ მასალაზე გრათიკულად გამოსახულს. ნაწერი ერქვა. ნაწერი სწორ ხაზებად დალაგებულ სვეტად ან სვეტებად უნდა ყოფილიყო შესრულებული. ამიტომ წერის დაწყებამდე გადაწერი საგანგებოდ ავლებდა ძკრთალ სწორ

ხაზებს. ჯერ ავლებდა სიგრივეში ორ ხაზს გიერდებზე კიდების დასატოვებლად და მრავალჯერ და ნაწარის შემთხვევაში. სვეტებს შორის თვისუფალი ადგილს დასატოვებლად, შემდეგ იწებდა ფურცლის სიგანეზე სტრიქონებსთვის ხაზების გაკლებას, სტრიქონები რომ სწორი, ზომრივად ყოფილიყო ნ წერი. საქციალური იარაღით გადაწერი საწერ დასალაზე მკრთალ ხაზებს ავლებდა, რაც დასაკვალავად საესებით საკარისი იყო. ამის შემდეგ იწყებდა წერას.

ს თაურები, ქვესათაურები და წინადადებების პირველი ასოები ჩვილებოვ შავი მელნით არ იწერებოდა. მისთვის წითელ, ჯწვასე და, საერთოდ. ფერად მელანს სმარობდნენ. პირველ ასოს უფრო მხირად წითელი მელნით ეზდნენ.

ასოპთავრულის დაატყის ამ მისთვის ცარიელი ადგილის ვანოტოების შემდეგ (რომ მერე სავსე ჩაებატა) გადაწერი რწყებდა ყოველი სტრიქონის გამოყვანას. როდესაც კადამყერი წეის პროცესში შეტდოდას შეამჩნე და, მას დანით ამოფაეკდა. ადგილის ხოსაგებად გადაწერი ბევრ სიტყვას შენაკლებულად წერდა, აქარაგაედა.

ნაწერის ხაზს კასშათი ეწოდებოდა. ტექსტი ყოველთვის დაწყობით უნდა ყოფილიყო დაწერილი. აქ იქ გაბსეული წერა, რომელიც ხოლოდ გვიადელ მინაწერებსა და აღაის წიგნებში გავლებდა. უწესოებად ითვლებოდა, მას ამისით წერა და დაუახჩულად წერა ეკვა. განსაკუთრებით დასაბოძი იყო აოშიახე ბლარჯვა.

თხულების გადაწერას. მ სვან პირის გადალებას გარდაწერა და ეო ეზოდა, გადაწერილი; გადალებულ პირს კი გარდაწერი იერქვა. იმ პიროვნებას, რომელიც წიგნებას გადაყერას ეწეოდა გარდაწერილი იერქვა.

გადამწერს მოეთხოვებოდა გადასაწერი ტექსტის სისწორით დაეცა. წიგნისა სიმართლე. ტექსტის უნაკლებულად და მათლად გადალება. რომ მასში აოც დაკლებული ყოფილიყო და აოც შემატებელი. ამიტომ გადასაწერის უცხო-მელობა და გადაწერის უხარის დაეებელი იყო

იმ ძველს, რომლიდანაც გადასაწერი იწერდა. ჯერ დედა და ეწოდებოდა, ხოლო შემდეგში — დედანი. თუ გადასაწერი ხელნაწერს რაიე მიხებით რომელიაე ნაწილი აქა, დაინხ გადასაწერი იი ართავდინხ სხვა ხელნაწერს (თუ ხელნაწერებს) და იქიდან შეავსებდნენ ნაკლებულ ადგილს. ა) მეორე. შესავსებად გამოყენებულ ხელნაწერს შესათავებელი დედანი (A 860) ეწოდებოდა. გადასაწერს პირველ ოგში დედა და მართალი უნდა ეწოდნა, ხოლო შემდეგ

უნდა ეცადა დედნის ტექსტი, თუნდაც რომ მისი შინაარსი ან ენა მისთვის ბუნდოვან-გაუკებარი ყოყილიყო, უცვლელად გადმოეწერა. ქუთაისის სახელმწიფო ისტორიული მუზეუმის XIII საუკ. სკულის კანონის ან დერძში აღნიშნულია: „ვიგნისა სიმართლისათვის იქვ წრვის გაქუს, პირველ დედა მართალი და კარგისა მწერლისა დაწერილი მქონდა... ვინცა სწერდეთ ამისგან, ვითა ჰპოოთ, ეგრე დაწერეთ. მრავალნი უცხონი სიტყუანი არიან, გარნა დედასა ეგრე ვაწვეუა“.

გადანაწერთა ან დერძებში ხშირად ვხვდებით მითითებებს თავიანთი დედნის წარმომავლობის შესახებ. ასე. მაგალითად, ერთ-ერთი სვინაქსრის ან დერძი გადანაწერი აღნიშნავს: „ფრიადითა... გულსპოღვინებითა გარდმოეწერე მესამისა ვიგნისაგან მეოთხედ წიგნადო“. როგორც ჩანს, ავტორის ნუსხის ჩათვლით, ეს ხელნაწერი მეოთხე გადანაწერი ყოფილა.

ხელნაწერთა ან დერძების ამგვარ ცნობებს უალრესად დიდი მნიშვნელობა აქვს და ამიტომ ხელნაწერების შესწავლისას მათ განსაკუთრებული ყურადღება უნდა მიექცეს, ხოლო ხელნაწერთა აღწერილობებში ისინი მთლიანი სახით გადმოწერილ-შეტანილი უნდა იქნას.

რადგან გადაწერის დროს ძნელი იყო „უცთომელობის“ მიღწევა და რომ გადანაწერში თავიდან აეცილათ უნებლიეთი შეცდომათა კი, ამიტომ გადაწერილ ტექსტს გულდასიით უდარებდნენ დედნის და ამგვარად ასწორებდნენ შეპარულ შეცდომებს. აეთნაირ მუშაობას ეწოდებოდა შეწამება ან შემოწმება და განმართება.

შეცდომების „განმარჯვა“ სხვადასხვაგვარად ხდებოდა. დაწერილ ტექსტში გამორჩენილ ასოებსა და სიტყვებს უპატებდნენ, ზოგჯერ მცდარ ადგილებს ამოფიქვდნენ და მის მაგივრად სწორ ასოს თუ სიტყვას (ზოგჯერ მთელ წინადადებებს) ჩაწერდნენ. არის შემთხვევები როდესაც მცდარ ადგილებზე დაწებებულია სხვა ქალაქდზე ნაწერი გასწორებული ტექსტი და ა. შ. ამიტომ ხელნაწერზე მუშაობისას შესაძლებელია შევჩვიდეს ამოფხეილი და ახლად ჩაწერილი ასო-სიტყვები და წინადადებანი. მაგრამ ასეთ შემთხვევებში ყოველთვის გადანაწერის შეცდომების შესწორებასთან როდი გვაქვს საქმე. ასე, მაგალითად, შესაძლებელია ავტორის წავ ნუსხასთან ან ავტორიზებულ ნუსხასთან გვეკონდეს საქმე, როდესაც ავტორი შემოქმედებით პროცესში თავისი ნაწარმოების ტექსტს თვითონვე ცვლის.

საქართველოს სახელმწიფო ლიტერატურულ მუზეუმში ინახება ლ. არდაზიანის პოეტიკური ნაშრომი, რომელიც უხედად არის აქრელებული. შესწორება ჩაპატებებით. ეს ნაშრომი წარმოადგენს ავტორის შავ ნუსხას. სსრ კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტში დაცულია მამუკა ბარათაშვილის „ბქარ მეფის ქება“, რომელიც ნაწარმები და შევსებულია მამუკას ხელით. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში დაცულია ცნობილი კალიგრაფის გელიქსედეკ კავკასიძის მიერ გადაწერილი ვაატანგ VI-ის ლექსთა კრებული ხელნაწერს ტექსტში და აშიებზე მრავლად აქვს გაკეთებული ჩასწორება ჩამატებები, მიწერილი აქვს სტრიქონები და სტროფები. აღნიშნული ხელნაწერები ავტორიზებული ცალგებია.

ხელნაწერის შემზადების დამთავრების შემდეგ ავტორი ან დამწერ-გადამწერი თავისი ვინაობისა და მის ძროქასთან დაკავშირებული გარეკოებები შესახებ, ჩვეულებრივ, წიგნის ბოლოს, ხოლო ზოგჯერ ხელნაწერის შუაშიც, იკითხველს უტოვებთ ცნობებს. ასეთი ხასიათის ცნობას ან დერძი ეწოდებოდა. ხანდახან წიგნის მომგებელიც და ყოველთვის მერმინდელი გადამწერი დედნის ანდერძის შენდგომ თავის ან დერძსაც წერდა: ეს ანდერძები წიგნის თავგადსავალს მოგვითხრობს და ანდერძების ცნობებს ფრიად დიდი მნიშვნელობა აქვს, ამიტომ ისინი ყოველთვის სათანადო ყურადღებით უნდა შევისწავლოთ.

ხელნაწერის „შეწამებისა“ და „განძართვის“ შემდეგ შეუდგებოდა მის შემოსვას, რვეულებად და წიგნად აკინძვას. ხელნაწერის ამკინძვას შემოსველი ანუ მმოსველი ერქვა. შემოსილ წიგნს შემდეგ დაუდავებდნენ ანუ დაკაზმაკდნენ. უღის გაძკეთებელს მკაზმავეი, მკაზმელი, ანუ შემკაზმავეი (A 493) ეწოდებოდა. იყო შემთხვევები, როდესაც ხელნაწერს ერთი პიროვნება გადაწერდა, შემოსავდა და დაკაზმვდა კიდევ. ძველი ხელნაწერების ტყავის საუცხოო, ტვიუარებით შეკული ყდები იმის მაჩვენებელია, თუ რა მალალ დონეზე იდგა ეს ხელობა საქართველოში.

ჩვეულებრივი წიგნის გარდა, ხელნაწერს შეიძლება დახვეული, დაკრებილი სახე ჰქონოდა, ასეთ ხელნაწერს გრავნილი ეწოდებოდა გრავნილი ერთიმეორეზე გადაკერებული ერთი ტის რანდენიმე კეთისგან შედგებოდა და, ჩვეულებრივ, ხის მრგვალ პატარა ჯოხზე იყო დახვეული. ასეთ შემთხვევაში, რა თქმა უნდა, მისი აკინძვა-შემოსვა საჭირო აღარ იყო.

როგორ გამოიყურებოდა საერთოდ ძველი ხელნაწერი წიგნი?

ზომის მიხედვით გვხვდება როგორც უზარმაზარი, ისე ძალზე მცირე წიგნები უნდაყრესად კი წიგნი ყო დიდი. გა ძლე, რყაე-გადაკრულ ორ ფურცლის ყდაში ჩასრული წიგნი ტომი. ყდას შიგნი-დან გამოკრული ჰქონდა ქსოვილი, ხოლო გარედან გაიღებობას აძლედა და ალამაზებდა საილეხის კუთხეები და ფურცლის შუა-გულში მივაგრებული ბალთები. საილ ხშირთ ცოქედით წიგნს ჰქონდა შეყარავეი. რათა ხმარების დროს, სიმ იძისა და სიდიდის გამო, თავისი ფორმა არ დაჰკარგოდა.

ძვირფას ყიებს აკეთებდნენ ტყავისა და ხავერდისგან. შეუდგე მისქედდნენ ოქროთი და ვერცხლით, ზე მკობდნეა პატროსანი-თელვით. სამეთო გვარისა და მთეუებისთვის გხუთყნულ წიგ-ნის აზათუ მაოტო ყდა, არამედ თითოეული ფურცელი ცოვ რა-ყებული ჰქონდა ვერცხლით ან ოქროთი. ასეთი წიგნებისთვის სა-გახებოდ ამხადდებნენ ოქროსა და ვერცხლ ს ბუდეეასაც.

სანიმუშოდ აქვე დავასა ელებთ საქართველოს სააელმწიფო მუ-ზეუმში დ ცულ რამდენივე ძვირფას ხელნაწერს. გასაკუთრებით უდა აღინაშნოს წყაროსთავისა და ბერთას ოთხთავები. წყაროს-თავის ოთხთავი ჩასმულია მოქროვილ ვერცხლის ყდაში, როქელიც მოქედითა ბეჟა ოზიხარის მიერ. ყდის ერთ მხარე ედრების გაოსახულება, ხოლო მეორე — ჯვარცხისა. ყდები თვლებითაა ზე კული. ბერთას ოთხთავი ჩასმულია ვერ ხლის მოქროვილ ოქროქედურ ყდაში, რომელიც მოქედითა ბეშქენ ოზიხარის მიერ. ისევე ოო ორც წყაროსთავის ოთხთავის ყდაზე, ქაც გამოსაუ-ლია ვედრება და ჯვარცმა. ყდები თვლებითაა შეკული. ბეშქენ და ბეჟა ოზიხარები XII საკუნის ოქრომქედლუ-ი სკოლის უდი-დესი წარმომადგენლები იყენებ.

ხელოვნების თეალსაზრიით საინტერესოა აგრე-ვე აღავერ-დის ოთხთავი, XI საუკ. შუაწლების ძე ლი. „ხელნა ერთი ჰასმუ-ლია ვერცხლის ქედურ ყდაში, რომლის ზედა ნაწილზე და აგრე-ბულია წაინდა ნაილები, მოთავსებული ვერცხლითა ბუდეებში. ყდის ცენტრში ფერწეით გამოხატულია ქრისტე, რომლის ორნაწინტიანი ნიშბი შემკულია ფირუხებითა და მარგალიტებით; მარცხივ დამაგრებულია შესანიწნაყი ხელოვნებით ნაკეთი ქარ-თული ტიხროვანი ნაწინქრის უ ველესი ტიხერი, ახალგზოდა წმი-დანის (გიორგის) გამოსახულებით. ყდის ზემოთლუბას ვეადგენს აგრე-ვე ვერცხლის ლუხსებით დათავრებულა მარგალიტები და ბუდეებში ჩასმული ქეენი¹.

¹ საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ძე ლ ხელნ.წ. საცაეების გზ.მკვლე- 1952 წ., გვ. 106.

საყურადღებოა აგრეთვე დომენტი კათალიკოსის დაკვეთით 1714 წელს გადაწერილი ოთხთავი (A 1097). წიგნი პატარა ზომისაა (5,8 × 4,5 სმ) და ნაწერია წერილი ნუსხურით. აღნიშნული ხელნაწერი საგანგებოდაა შემკული. ის ჩასპულია ხის ყდაში, რომელიც შიგნიდან შემოსილია აბრეშუმის ქსოვილით, გარედან — ვერცხლნარევი ძველებური ქსოვილით. ყდას გარედან მოოქროვილი ვერცხლის საფარი აქვს გაკეთებული, რომლის ქვემო ნაწილზე მოთავსებულია რელიეფური ჯვარცმა; ვერცხლის საფარის ყუა შემკულია ორნამენტებით; ზემო ნაწილი კი — ვერცხლისავე ბუდეებში ჩასმული ძვირფასი თვლებით. თვლების საერთო რიცხვი ოცდათხუთმეტია, აქედან 6 ზურმუხტი და 29 ლალი.

უნდა გვახსოვდეს, რომ ხელნაწერის ყდაში ჩასმა ყოველთვის მაშინათვე არ ხდებოდა. ზოგჯერ გადიოდა დიდი დროც, მანამ ხელნაწერს ყდაში ჩასვამდნენ. მაგ., ცნობილია XII საუკ. მხატვრულად გაფორმებული ოთხთავი, რომელიც ჩასმულია მოგვიანო ხანის ვერცხლის მოქედილ ყდაში (Q 900). არის ისეთი შემთხვევებიც, როდესაც ხელნაწერის ყდისთვის გამოყენებულია მასზე უფრო ძველი ხელნაწერის უკვე მზა ყდა. ასე, მაგალითად, XII საუკუნის ხელნაწერი — ტბეთის ოთხთავი ჩასმულია ვერცხლის მოქედილ ყდაში, რომელიც მხატვრული ღირებულებით ქართული ოქრომქედლობის ერთ-ერთ უშესანიშნავეს ნიმუშს წარმოადგენს. სპეციალისტების მიერ გამოკვლეულია, რომ ეს ყდა ხელნაწერზე უფრო ადრეულია და განეკუთვნება XI საუკუნეს.

ძვირფასი ხელნაწერებისთვის საგანგებოდ ამზადებდნენ შესანახ ბუდეებსაც. მაგალ., XV—XVIII სს. ოთხთავი (H 1192) ჩასმულია ამობურცული ყვავილოვანი სახეებით ნაკეთებ ოქროს ბუდეში, ხოლო 1687 წ. გადაწერილი ოთხთავი (Q 911), კი — ვერცხლის მოქედილ ბუდეში.

წიგნის მხავერდი შემოკბა

წიგნის გადაწერის დამთავრების შემდეგ, თუ ხელნაწერი ძვირფასი იყო და მხატვრული გემოვნებისა და შეძლების მქონე პირის კუთვნილებას წარმოადგენდა, შეუდგებოდნენ მის მხატვრულ გაფორმებას, ე. ი. სურათებით, ანუ, როგორც ძველად ამბობდნენ, ხატებით შემკობას. ამასთან, როგორც წესი, ყოველი შინაარსისა და დანიშნულების წიგნს თავისი „შესათერისი შემკობა“, „საკადრისად დახატვა“ ესაჭიროებოდა.

როცა წიგნის დასურათება სურდათ, გადამწერს წინასწარ აფრთხილებდნენ, რათა სურათებისთვის საჭირო ადგილები თავისუფალი, დაუწერელი დაეტოვებინა. გადამწერი რომ თავის სამუშაოს დაასრულებდა, მაშინ წიგნს მხატვარს და კამარათა მწერალს გადასცემდნენ საზედაო ასობის, კამარებისა და სურათების დასახატავად. ამრიგად, ჯერ ტექსტს წერდნენ, მერე კი სურათებს ხატავდნენ.

წიგნი შეიძლება გაეფორმებია ერთ ან რამდენიმე მხატვარს. ეს დამოკიდებული იყო წიგნის ხასიათზე, დროის ეკონომიაზე და სხვ. მაგალითად, გელათის ოთხთავი, რომელშიც უხვად ვხვდებით მინიატურებს, თავსამკაულებსა და საზედაო ასობებს, როგორც გამორკვეულია სამეცნიერო ლიტერატურაში, გაფორმებულია რამდენიმე მხატვრის მიერ, რის გამოც მინიატურები ერთიმეორისგან განსხვავდება შესრულების მანერით, კოლორიტითა და კომპოზიციით.

განსაკუთრებულ შემთხვევებში ხელნაწერის თავში, პირველ ფურცელზე, ხატავდნენ კამარებს. კამარების მომხატველს „კამარათა მწერალი“ ერქვა. მდიდრულად შემკული ხელნაწეობი, სხვათა შორის, გამოირჩეოდა კამარების რიცხვითაც. მაგალითად, მეორე ჯრუჟის ოთხთავი იხსნება 10 კამარით. შიომღვიმის ოთხთავი იხსნება 6 კამარით. გარდა ამისა, 2 კამარა მათეს სახარებაშია მოხვედრილი. იშვიათი კამარებით არის შემკობილი აგრეთვე ლარგვისის, ქსნის, ურბნისის ოთხთავები.

ხელნაწერის ტექსტში შიგადაშიგ სურათებს ხატავდნენ. სურათები ორ ჯგუფად იყოფოდა: ტექსტთან დაკავშირებული ცალკე-

ული პირების (მახარებელთა, წმ. მამების და სხვ.) პორტრეტები და ტექსტში მოთხრობილი ამბების მხატვრული ილუსტრაციები.

წიგნის შემზადების დამთავრებისას ყოველთვის როდი ხერხდებოდა ხელნაწერში სურათების დახატვა. ასე, მაგალითად, პირველ ჯრუჭის ოთხთავში, რომელიც გადაწერილია 936 წელს, მხატვრობა შესრულებულია გადაწერის დამთავრებიდან ოთხი წლის შექდეგ, 940 წელს.

აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ სურათები ფერებში ანუ მინიატურები ხშირად საგანგებო ფურცლებზეც სრულდებოდა. ასეთ ფურცლებზე შესრულებულ მინიატურებს ტექსტში მერე ჩააწებებდნენ გამამწერის მიერ საამისოდ დატოვებულ ადგილებში. XV საუკ. გადაწერილ თეთროსნის „დავითნში“ (H 75), რომელშიც მოიპოვება 55 მინიატურა, ყველა მინიატურა ტექსტში მერეა ჩაწებებული. X საუკ. ოთხთავში (A 98) მოგვიანებით ჩაუკერებიათ ეტრატზე უხეშად შესრულებული მახარებელთა გამოსახულებანი.

ზოგჯერ, სხვადასხვა მიზეზის გამო, საგანგებოდ დატოვებული ფურცლები დაუხატავი და გაუფორმებელი რჩებოდა. ამ მხრივ საყურადღებოა „ქილილა და დამანას“ XVIII საუკ. ხელნაწერები (S 2650 და S 3183). ტექსტში სურათებისთვის დატოვებულია ადგილები, აშიებზე კი მიწერილი აქვთ: „დასახატავი“.

იშვიათად სურათები და კამარები სხვა ქვეყნებიდანაც მოჰქონდათ. ყოელა ეს გარემოება მუზეუმის მუშაკს მხედველობაში უნდა ჰქონდეს ხელნაწერებზე მუშაობის დროს.

საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში დაცულია მოხატული ხელნაწერების საკმაოდ დიდი კოლექცია, რომელიც წარმოადგენს ჩვენი წარსული კულტურის სიამაყეს. ამ კოლექციაში უხვად გვხვდება ძველი ქართული ხელნაწერის დეკორაციული მხატვრობის ბრწყინვალე შედეგები. სპეციალისტების აზრით, ხელნაწერებში ქართველი მხატვრების ნაეღავი თავისი შინაარსით, ფერების სიმდიდრითა და უბადლო შესრულებით გვერდში უდვას ამ დარგის მსოფლიოში ცნობილ საუკეთესო ნიმუშებს. საილუსტრაციოდ დავასახელებთ რამდენიმე მათგანს.

მდიდრულად მოხატული ხელნაწერებიდან განსაკუთრებით გამოიჩინება XII საუკ. მეორე ჯრუჭის ოთხთავი (H 1667). სხვა შემკულობათა გარდა, მასში არის 334 მინიატურა, რომლებსაც ახასიათებს შესრულების მაღალი ოსაატობა და ფერების წარწოუდგენელი სიმდიდრე. მსოფლიოში ცნობილ მოხატულ მახარებებს შორის ამ ძეგლს ერთ-ერთი საპატიო ადგილი უქირავს.

თავისი მხატვრული ღირებულებით მსოფლიო მნიშვნელობისაა XI საუკუნის გელათის ოთხთავი (Q 908). მას გააჩნია 259 მინიატურა, რომლებიც გამოირჩევა თავისი სიფაქიზითა და დახვეწილობით. მიუხედავად იმისა, რომ ხელნაწერის გადაწერიდან ცხრა საუკუნემ განვლო, ვარაყის ბრწყინვალემა დღესაც ანციფტრებს მნახველს.

მდიდრად არის მოხატული და შემკული აგრეთვე 1300 წელს გადაწერილი მოქვის ოთხთავი (Q 902). მასში გვხვდება 152 მინიატურა. თავისი მაღალი მხატვრული ღირებულებით აღსანიშნავია 1030 წელს გადაწერილი ექვთიმე მთაწმიდლის ნათარგმნი „მცირე სვინაქსრის“ ფრაგმენტი (A 648). ხელნაწერი შემკულია 78 შესანიშნავი მინიატურით.

მდიდრულადაა მოხატული აგრეთვე 1681 წ. დაწერილი „დაუჯდომელი“ (H 88). მასში მოთავსებულია 72 მინიატურა. მინიატურებს ხშირად მთელი გვერდი უჭირავს. მხატვრული ხერხების სისადავით გამოირჩევა 1646 წ. გადაწერილი „ვეფხისტყაოსნის“ მინიატურები, რომელთა რიცხვი 40-ია და ა. შ.

ხელნაწერის შემსწავლელს მინიატურა აინტერესებს იმდენად, რამდენადაც მათი ევოლუციის შესწავლა მასალებს იძლევა ხელნაწერი ძეგლების დასათარიღებლად და მათი წარმოშობის ადგილის დასადგენად. მართლაც, სხვადასხვა დროსა და ქართული მწიგნობრობის სხვადასხვა ცენტრში ვხვდებით თავისებურებას მინიატურების ფიგურათა, ლანდშაფტთა, ნაგებობათა სურათებში, ცალკეული საღებავის ხმარებასა და შეხამებაში და ა. შ.

ქართულ ხელნაწერებში ძალზე გავრცელებული იყო მხატვრული სამკაულები — ჩუქურთმები (ორნამენტები). სამკაულები ოთხი სახისაა: 1. თავკაზმულობა, 2. საზედაო ასოები, 3. არშიის მოკაზმულობანი და 4. ბოლოკაზმულობა.

თავკაზმულობა (თავსამკაული) მოთავსებულია გვერდის სიგანეზე სტატიის, თავისა და, საერთოდ, წიგნის რომელიმე დიდი ნაწილის დასაწყისის წინ. თავკაზმულობად გამოყენებულია განსაკუთრებული ნაყუმები და ხშირად მცირე ზომის ჩანახატები. ქართულ ხელნაწერებში გვხვდება დიდი მხატვრული ოსტატობით შესრულებული და მეტად ორიგინალური თავკაზმულობები. მაგალ., XII საუკ. ჯრუჟის ოთხთავში (H 1667) ყველა საკითხავი იწყება კვადრატული მოყვანილობის თავკაზმულობით, რომელსაც თავისი იშვიათი შემკულობით თითქმის მთელი გვერდი უჭირავს. X — XI საუკ. დამდეგს გადაწერილ „მამათა ცხოვრების“ ხელნაწერს (A 397) გააჩნია მწვანე და წითელი ფერით მოხატული თავსამკა-

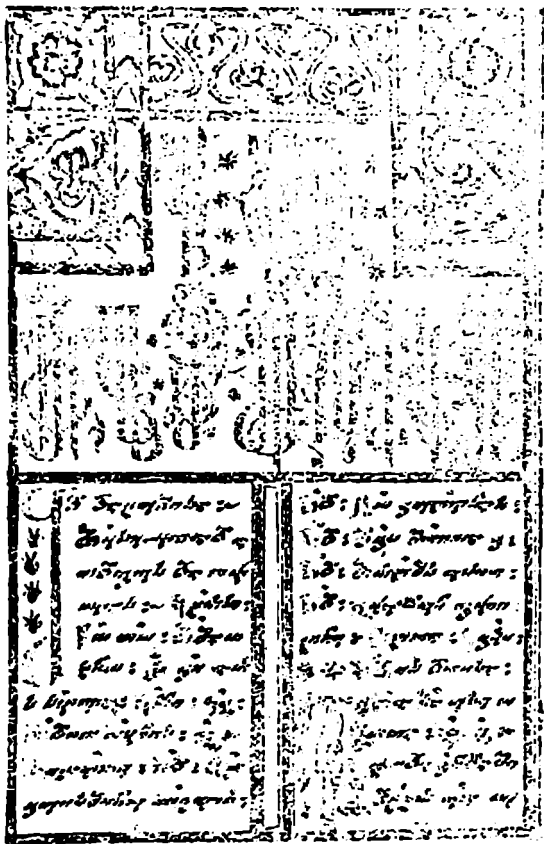
ულები. XV საუკუნის „ზატიკი“ (S 4814) შემკულია ფერადებით შესრულებული თავკაზმულობით.

საზედაო ასოები (ინიციალები) იწერებოდა ტექსტის დასაწყისის სიტყვების პირველ ასოებად, ე. ი. საზედაო ასოებით ტექსტი იწყებოდა. ხელნაწერებში გვხვდება გრაფიკულად შესრულებული, ოქრომელნით ნაწერი და მხატვრულად გაფორმებული საზედაო ასოები. ასე, მაგალითად, 973 წ. გადაწერილ პარხლის ოთხთავში (A 1453) და XI საუკ. დასაწყისში დაწერილ გრიგოლ ღვთისმეტყველის სწავლანი და სიტყვანში (A 92) მოცემულია გრაფიკულად შესრულებული საზედაო ასოები. X — XI საუკ. ხელნაწერ კრებულში (A 40), XIII საუკ. ლარგვისის ოთხთავში (A 26) და 1495 წ. გადაწერილ „დავითნში“ (A 35) საზედაო ასოები დაწერილია ოქრომელნით. 1052 წ. დაწერილი ოთხთავი (S 962) და XIII საუკ. ხელნაწერი (A 226) შემკულია ფერადებით მოხატული საზედაო ასოებით. დიდი რაოდენობითაა მცენარეული ჩუქურთმებითა და ცხოველების გამოსახულებებით შემკული საზედაო ასოები მოქვის ოთხთავში (Q 902). იოანე ოქროპირის თარგმანება მათეს სახარებისა (A 365), რომელიც გადაწერილია XII საუკუნეში, შემკულია ორიგინალური საზედაო ასოებით. განსაკუთრებით საყურადღებოა მთელი გვერდის სიგრძეზე მცენარეთა წნულით გამოცემული საზედაო ასო: ხელის, ნადირის თავისა, ურჩხულისა და ფრინველის გამოსახულებებით. სხვა საზედაო ასოები შესრულებულია გრაფიკულად, წითელი და შავი პუნქტირით.

ქართულ ხელნაწერებში მხატვრულად გაფორმებული საზედაო ასოების თვალსაჩინოდ დიდი რაოდენობა, ასოთა მოხაზულობის მრავალსახეობა და მათ შესამკობანდ გამოყენებული ფერების სიმრავლე და სინაზე ახლაც ანციფერებს მნახველს.

არშიის (კიდის) მოკაზმულობანი მოთავსებულია ხელნაწერის კიდევებზე, ტექსტისთვის საგანგებოდ შემოხაზული ჩარჩოს გარეთ. არშიის მოკაზმულობად უმთავრესად გამოყენებულია განსაკუთრებული სახის ნაყშები და მცენარეებისა და ცხოველების ჩუქურთმები.

ძვირფასი წიგნების ტექსტს ხშირად ფერადი ხაზებისგან შედგენილ მხატვრულ ჩარჩოში ათავსებდნენ. მაგალითად, 1681 წ. დაწერილი „დაუჯდომელის“ (H 88) ტექსტი მოთავსებულია ოქრომელნით, წითური, მწვანე და ლურჯი ფერის ხაზებით გაკეთებულ მხატვრულ ჩარჩოში. „ვეფხისტყაოსნის“ XVII საუკ. ხელნა-

სურ. 7. თავკახმელობა და ასომთავრული ნუსხური თხზული დაწერილობა.

წერში (Q 261) ტექსტი ჩასმულია ვარაყითა და საღებავებით მოხაზულ ჩარჩოებში. XVII—XVIII სს. ოთხთავის (H 1192) ტექსტის ყოველი გვერდის ორ-ორი სვეტი ჩასმულია ოქროსფერული განიერ ჩარჩოში და ყოველი ცალკე სტრიქონი გარშემოვლებულია ოქრომელნით და სხვ. როდესაც ტექსტისთვის მოხაზულ ჩარჩოს გარეთ კიდევებზე რჩებოდა ვრცელი თავისუფალი ადგილი, მიმართავდნენ მის მოხატვას. XII საუკუნეში ნიკრამს მიერ გადაწერილ იოანე სინელის „კლემენტის“ (H 1669) არშიები საგანგებოდ არის მოხატული. XVII საუკუნეში გადაწერილი „ვეფხისტყაოსნის“ (H 2074) ყოველი ფურცლის არეები გაფერადებულია ადამიანთა, ცხოველთა და ყვავილთა გამოხატულებით. ბეგთაბეგ თანიაშვილის მიერ 1680 წ. გადაწერილი „ვეფხისტყაოსნის“ (II 54) ტექსტი ჩასმულია წინასწარ შემოხაზულ ჩარჩოში, მის გარშემო კი ფართო არშიები შემკობილია მალახარისხოვანი მხატვრობით. მხატვარს დიდი ოსტატობით გადაუწნავს ერთმანეთში სხვადასხვა მცენარისა და ყვავილის რტოები. მრავალფეროვან ფოთლებში მას მოხერხებულად გადმოუცია ცხოველებისა და ფრინველების მოძრაობაც, რომელიც თავისი შინაარსისა და შესრულების მხრივ იმდენად მრავალფეროვანია, რომ არცერთი გვერდი არ იმეორებს მეორეს. დასასრულ, ყველაფერი ეს მოთავსებულია კიდევ უფრო დიდ ჩარჩოში, რომლის გვერდები საკმაოდ ახლოს გასდევს ფურცლის კიდევებს.

ბოლოკაზმულობა (ბოლოსამკაული), რომელიც წარმოადგენს მხატვრულ სამკაულს ტექსტის ბოლოს, უფრო მცირე და ნაკლებად რთული აგებულებისაა, ვიდრე თავკაზმულობა. მაგალ., ცნობილ პარხლის ოთხთავში ხელნაწერის მხატვრულ გაფორმებად მოცემულია აგრეთვე სადა ბოლოსამკაულები. ბოლოკაზმულობით შემკულია X საუკუნეში დაწერილი ხელნაწერიც, რომელშიც მოცემულია წმ. მამათა სიტყვები და საკითხავები (A 144).

ჩუქურთმის დახასიათებისას უმთავრესი ყურადღება უნდა მიექცეს თავკაზმულობას და შემდეგ საზედაო ასოებს, რადგან ბოლოკაზმულობა და არშიის მოკაზმულობანი, ჩვეულებრივ, ნაკლებად განვითარებულია მხატვრულობის თვალსაზრისით.

ხელნაწერის შემსწავლელისთვის ჩუქურთმა ინტერესს იწვევს იმდენად, რამდენადაც მისი საშუალებით მეტ-ნაკლები სიზუსტით შესაძლებელია შესასწავლი ხელნაწერის წარმოშობის დროის განსაზღვრა. სხვადასხვა დროისთვის დამახასიათებელი იყო ჩუქურთმის განსაკუთრებული მხატვრული სტილი. ამ სტილთა ცოდნა აუცილებელი წინაპირობაა უთარილო მოხატული ხელნაწერი ძეგლების დასათარიღებლად.

ღაზიანაპური ხელნაწერების განახლება

საქართველოში ყოველთვის დიდი მოთხოვნილება იყო წიგნზე. წიგნის კითხვის სურვილი იმდენად ფართო და აუცილებელი იყო, რომ ჩვენში დაწესდა გასათხოვარი ქალის მზითევში წიგნის გატანება. მრავლად გაჩნდა წიგნების ისეთი მოყვარულნიც, რომელნიც თავიანთთვის აწერინებდნენ ან იწერდნენ ხელნაწერებს. მათ ტრფიალი წიგნთა ეწოდებოდა.

ყოველ წიგნს თავისი დანიშნულება ჰქონდა. ზოგი იყო საეკლესიო, სასულიერო ხასიათის ანუ „საღმრთოა წიგნი“, ზოგი — „საერო ანუ გარეშე“ და „საკითხავი“, ზოგი კიდევ — „სამეცნიერო“. თავისი დანიშნულებისა და გამოყენების მიხედვით არსებობდა საშინაო ანუ შინ, სახლში სახმარებლად განკუთვნილი წიგნები და სათანაო ანუ თან სატარებელი წიგნები. პარაკლიტონის ერთ-ერთი ხელნაწერის მინაწერში ვკითხულობთ: „ვიყიდე... სათანაო სახმარადო“ (ღ 63, შმუცტიტული). რა თქმა უნდა, ეს წიგნები ერთმანეთისგან გარეგნობითაც განსხვავდებოდა — სათანაო წიგნები მცირე ზომისა იყო და თან სატარებლად მოსახერხებელი.

დროთა განმავლობაში ხელნაწერი წიგნი განიცდიდა გარკვეულ ცვლილებებს. ასე, მაგალითად, ზოგიერთი ხელნაწერი დიდი ხმარებისგან ცვდებოდა და იგლიჯებოდა, ზოგი ხელნაწერი წამკითხველის დაუდევარი და გაუფრთხილებელი ხმარების გამო ზიანდებოდა. გარდა ამისა, წიგნებს ჰყავდა როგორც მეგობრები, ისე მტრები, რომლებიც ხელნაწერს შეგნებულად აზიანებდნენ. ისინი ხან ნათხოვარი წიგნებიდან მათთვის საინტერესო შინაარსის ფურცლებსა და სურათებს ამოგლეჯდნენ თუ ამოჰკრიდნენ ხოლმე; ხან კი მათთვის არასასურველსა და მიუღებელ ადვილებს შლიდნენ და მის მაგივრად სხვას წერდნენ, როგორც, მაგალითად, პალიმფსესტებში, ან სხვადასხვანაირი საშუალებებით უკვალოდ სპობდნენ. ამით არის გამოწვეული ის, რომ ხელნაწერების ანდერძ-მინაწერებში შემდეგი სახის სიტყვები გვხვდება: „წყვეული იყოს, რომელსაც აქედამ ამბავი მოეწონოს და ან რვეული ამოგლიჯოს და ან ფურცელი აღმოხიოს და ან უბრალოთ არშიაზე ბლარჯვა დაუ-

წყოს და ან ფინთად და უნაღვლეღად და ნისიათ იხმაროს¹. უამრავი ხელნაწერები და სიგელ-გუჯრები დაიღუპა და, უკეთეს შემთხვევაში, დაზიანდა მტერთა შემოსევების დროსაც.

ხელნაწერების დაზიანება ძირითადად ორგვარი ხასიათისა იყო. როდესაც დაზიანება მხოლოდ ნაწერს დაეტყობოდა, ასეთ ზიანს დაშავება ეწოდებოდა, ხოლო დაზიანებულ ტექსტს — დაშავებულ ი. დაშავებულ ნაწერს შემდეგ განაახლებდნენ, რასაც განცხოველებაც ერქვა. მაგალითად, ცნობილ ჯრუჭის ოთხთავში მელანი ბევრგან გადაღეულია და ნაწერი ძნელად იკითხება. შემდეგ ეს ადგილები ზოგან გაუცხოველებით მოლიანად თუ ნაწილობრივ. მთელ რიგ სიტყვებში ძველი ასოების მონახაზზე ახლად გაუყოლებით კალამი, ზოგჯერ კი მთელ გვერდზე მოთავსებული ტექსტი ხელახლა დაუწერიათ ძველი ასოების კვალზე. ეს განახლება თვალნათლად შეინიშნება, რადგან გაცხოველებული ადგილები შავად გამოიყურება, მაშინ როდესაც პირვანდელ ნაწერს მიხაკის ფერი გადაჰკრავს. ქუთაისის სახელმწიფო ისტორიული მუზეუმის XIII საუკ. „სჯულის კანონში“ (№ 17) ბევრ ადგილას გადასული მელანი გაუახლებია ვინმე იოსებს 1589 წელს.

როგორც აღვნიშნეთ, სკოდნიათ აგრეთვე „ფურცლის ამოკუთვამ“, „ფურცლის ამოგლეჯა“ და „რვეულის ამოგლეჯა“. ასეთ შემთხვევაში ახალ ფურცელზე ხელახლა წერდნენ ამოგლეჯილ ფურცლებზე მოთავსებულ ტექსტს. ერთი ხელნაწერის მინაწერში ნათქვამია: „...დაკლებულსა დაესწერდ და დაფარულსა განვაცხადებდი“-ო. ამ „დაკლებულის“ სანაცვლოდ ხელნაწერში ახალ დაწერილს სათანადო ადგილას ჩააკრავდნენ, რასაც ჩამატება ეწოდებოდა. X საუკ. გადაწერილ პარხლის ოთხთავს უკვე XVIII საუკუნეში აკლდა პირველი რვეული. რომელიც 1744 წელს შეუესია ნიკოლაოზ მთავარ-დიაკონს. XII — XIII სს. გადაწერილ „სადღესასწაულოს“ (A 44) დანაკლისი ადგილები აღუდგენიათ XV საუკუნეში. X — XI სს. ეტრატზე გადაწერილ იოანე სინელის „კლემენტის“ (A-285) თავსა და ბოლოში დანაკლისი ადგილები XIX საუკუნეში ქალალზე შეუესია დავით რექტორს.

აკინძული წიგნი ხშირად ირღვეოდა, იშლებოდა, რასაც დაშლილობა ეწოდებოდა, თვით დაზიანებულ ხელნაწერს კი — დაშლილი. დაშლილ ხელნაწერს დროთა ვითარებაში ხელახლა შეჰკრავდნენ, აკინძავდნენ და დაუბრუნებდნენ პირვანდელ სახეს, რასაც წიგნის განახლება ან გაახლება ერქვა. ერთ-ერთი ხელნაწერის გა-

¹ Е. Такайшвили, Описание, II, стр. 553.

მაახლებელი მღვდელ-მონაზონი სოლომონი აღნიშნავს, რომ ანტონმა მიბრძანა მე „შეკურა და განახლება გულანისა ამისო“ (A 932).

დაზიანებული ხელნაწერი წიგნების განახლების შესახებ ხშირად აღნიშნულია ხოლმე ხელნაწერზე დართულ ანდერძ-მინაწერებში. მაგალ., XII საუკ. ოქტობრისში ნაწერი ალაგ-ალაგ გაცხოველებულია, რის შესახებაც ანდერძში ვკითხულობთ: „ამისა მაცხოვრებელს გრიგოლს ბანდაძსძეს შეუნდვნეს ღმერთმანო“ (A 576). სხვა ხელნაწერში ვკითხულობთ: „განახლდა და შეიკაზმა ქელითა ფრიად გლახაკისა და უღირსისა მღვდელ-მონაზონის ბესარიონისათაო“ (A 198). მაგრამ ზოგჯერ ეს გარემოება აღნიშნული არ არის. ამიტომ ხელნაწერის შემსწავლელს ყოველთვის უნდა ახსოვდეს, რომ ძველი ხელნაწერების გაცხოველება-განახლება იშვიათი შემთხვევა არ იყო, ნაწერის თუ ტექსტის შეფასების დროს მან ამასაც ანგარიში უნდა გაუწიოს.

ხელნაწერთა ღამთაილი

ხელნაწერებზე მუშაობისას მუზეუმის მუშაკს პირველ ყოვლისა დასკირდება შესასწავლი ძეგლის დათარიღება. ხელნაწერის წარმოშობის დროის განსაზღვრა ყოველთვის ერთნაირად და უცბად არ მოხერხდება. მუშაობის პროცესში ჩვენ შეგვხვდება დათარიღებული ხელნაწერები, მათარიღებელი ნიშნების მქონე ხელნაწერები და ხელნაწერები, რომლებშიც მოცემული არ არის მათარიღებელი ნიშნები. დასახელებულ ხელნაწერებს სხვადასხვა მეთოდით უნდა შესწავლა და, რა თქმა უნდა, ჩვენი შედეგებიც ერთნაირი სიზუსტისა და ერთნაირი ღირსების არ იქნება.

უთარილო ხელნაწერების დათარიღებისას მრავალგვარი გარემოების გათვალისწინებაა საჭირო. თუ რაოდენ დაკვირვებასა და მიხვედრილობას თხოულობს შესასწავლი ხელნაწერი, ამის ნათელი მაჩვენებელია პროფ. ა. შანიძის დაკვირვება ხანმეტ ლექციონარზე¹.

ხელნაწერთა დასათარიღებლად საჭიროა ვიცოდეთ, თუ უწინ საქართველოში პრაქტიკულად წელთაღრიცხვის რა სისტემებს ხმარობდნენ. მეცნიერთა მიერ დადგენილია, რომ ქართველებს სხვადასხვა სისტემის წელთაღრიცხვა სკოლდნიათ. წელთაღრიცხვის ეს სისტემები სხვადასხვა დროს და ჩვენი კულტურის სხვადასხვა ცენტრში (საქართველოში, იერუსალიმში, სინას მთასა და ათონის მთაზე) მეტნაკლებად ყოფილა გავრცელებული.

სხვა ხალხების მსგავსად, ქართველებსაც დაუდგენიათ თავისი ერა, ესე იგი წელიწადი, საიდანაც ისინი დროთა აღრიცხვას იწყებდნენ. საქართველოში გავრცელებული იყო უმთავრესად წელთაღრიცხვის სამი სისტემა: დასაბამითგანი, ქრისტესით და ქორონიკონით.

ერა დასაბამითგანი თვლას აწარმოებს „ქეეყნის დასაბამიდან“, „გაჩენიდან“. მაგალითად, ჯრუჭის ოთხთავში აღნიშნულია, რომ როცა ნუსხა დაიწერა, „დასაბამითგან წელნი იყენეს ხმმ“-ო.

¹ ხანმეტი ლექციონარი. ფოტოტიპირი რეპროდუქცია, გამოსცა და სიმფონია დაურთო ა. შანიძემ, 1944 წ., გვ. 018 — 019.

ამითი გადამწერს იმისი თქმა სურს, რომ „ქვეყნის გაჩენიდან“ ოთხთავის დაწერამდე გასულა 6540 წელი.

დასაბამითგანის დღევანდელ ანგარიშზე გადმოსაყვანად ასე უნდა მოვიქცეთ: წლების მოცემულ რაოდენობას უნდა გამოვაკლოთ ქრისტეს დაბადების წელი. მაგრამ უნდა გვახსოვდეს შემდეგი: ერა, „ქვეყნის გაჩენიდან“ ან, როგორც სხვანაირად იტყვიან, „ადამიდან“ ქრისტეს დაბადებამდე, სხვადასხვა ქვეყანაში და სხვადასხვა დროს სხვადასხვანაირად იხმარებოდა. ამიტომ ქართველები ხშირად საგანგებოდაც კი აღნიშნავდნენ ხოლმე, თუ რომელი სათვალავით იყო დასაბამითგანი: „ქართულითა სათვალავითა“, „ბერძენთა სათვალავითა“ და ა. შ. როგორც წყაროებიდან ირკვევა, ქართველები იცნობდნენ ამ წელთაღრიცხვის შემდეგ სახეებს:

- 1) 5604 წ. ქართველებისას,
- 2) 5508 წ. ბიზანტიელებისას,
- 3) 5500 წ. ანთანე ალექსანდრიელისას,
- 4) 5492 წ. პანოლორე ალექსანდრიელისას.

ამათგან საქართველოში ყველაზე უფრო პრაქტიკული გამოყენება ჰქონია 5604-წლიან წელთაღრიცხვას. ერა, რომელიც „ქვეყნის გაჩენიდან“ ქრისტემდე 5604 წ. თვლიდა, ქართველებს ნაციონალურ ერად მიუჩნევიათ.

ქართული 5604-წლიანი სისტემის ხმარება ჩვეულებრივია XIX საუკუნემდე. ასეთი სისტემით თვლისას დასაბამითგანის დღევანდელ ანგარიშზე გადმოსაყვანად საჭიროა წლების მოცემულ რაოდენობას გამოაკლდეს 5604 წელი. მაშასადამე, ზემოდასახელებული ჯრუჭის ოთხთავის ანდერძში ნახსენები დასაბამითგანა ხმვ (6540) ასეთი გამოანგარიშებით (6540 — 5604) მოგვცემს 936 წელს.

იოანე ოქროპირის ცხოვრება ასეა დათარიღებული: „დასაბამითგანნი წელნი იყვნენ ხჳმოზ...“ ეს თარიღი აღნიშნული გამოთვლით (6572 — 5604) გვაძლევს 968 წელს. იოანეს გამოცხადების თარგმანების ანდერძში ვკითხულობთ, რომ ამ წიგნის დაწერისას „დასაბამითგანნი წელნი იყვნენ ხჳჰბ...“, ესე იგი (6582 — 5604) 978 წელი.

ბიზანტიური 5508-წლიანი სისტემის ხმარება ჩვენში ჩვეულებრივია განსაკუთრებით XI საუკუნიდან. როდესაც დასაბამითგანი ბერძნული სათვალავით არის აღებული, მაშინ წლების მოცემულ რაოდენობას უნდა გამოაკლდეს 5508 წელი. ასე, მაგალითად, გრიგოლ ღვთისმეტყველის XVIII საუკ. ნუსხას გააჩნია დედნისეული ანდერძის პირი, რომელშიც ვკითხულობთ: „და-

იწერა ქალაქსა შინა კოსტანტინეპოლეს, დასაბამითგან წელთა ბერძენთა სათუალავითა ხვლტ...“ აღნიშნული თარიღი გვაძლევს (6538 — 5508) 1030 წელს.

მოქვის ოთხთავის ანდერძში მოცემულია დასაბამითგანი ქართული და ბერძნული სათვალავით: „...დაიწერა ესე ოთხთავი დასაბამითგანთა წელთა ხვლ ქართულითა სათუალავითა, და ბერძულად — ხვტ...“ როგორც ქართული (6904 — 5604), ისე ბერძნული (6808 — 5508) გვაძლევს 1300 წელს.

როდესაც დასაბამითგანი ანიანე ალექსანდრიელის სათვალავით არის აღებული, მაშინ წლების მოცემულ რაოდენობას უნდა გამოაკლდეს 5500 წელი. მაგალ., „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ში აღნიშნულია, რომ წმ. ნინო მიიტყალა დასაბამითგან უკლტ წელსაო. ნაჩვენები თარიღი გვაძლევს (5838 — 5500) 338 წელს.

როდესაც დასაბამითგანი პანოლორე ალექსანდრიელის სათვალავით არის აღებული, მაშინ წლების მოცემულ რაოდენობას უნდა გამოაკლდეს 5492 წელი და ა. შ.

საქართველოში უფრო ხშირად იყენებდნენ ქართულ ქორონიკონს, ანუ, როგორც ძველად ამბობდნენ, ქრონიკონს. ეს წელთაღრიცხვა გაბატონებული იყო VIII საუკუნის გასულიდან XIX საუკუნის დასაწყისამდე.

ქართული ქორონიკონი ნაანგარიშევი იყო ხუთას ოცდათორმეტწლიან (532) მოქცევაზე ანუ ციკლზე. ის დამყარებულია მზისა და მთვარის მოქცევაზე. მზის მოქცევის წელი (28) გამრავლებული მთვარის მოქცევის წელზე (19), გვაძლევს 532წლიან ციკლს, რომლის შემდეგ კვირის; თვისა და წლის დღეები უცვლელი თანამიმდევრობით მეორდება, ე. ი. 532 წლის შემდეგ თვის რიცხვები იმავე დღეებში მოვა, რომელშიც ისინი წელს ხვდებიან. ერთი ასეთი მოქცევის დასრულების შემდეგ დაიწყებოდა მეორე, მერე მესამე და ასე შემდეგ. ქართველთა ანგარიშით „დასაბამითგან სოფლისა“, ე. ი. ქვეყნის გაჩენიდან 780 წლამდე (ჩაძვლით) გასულა 12 მოქცევა. 781 წელს დაიწყო მეცამეტე მოქცევა, რომელიც დასრულდა 1312 წელს (780 + 532). მეთოთხმეტე მოქცევა დაიწყო 1313 წელს, ხოლო დასრულდა 1844 წელს (1312 + 532). 1845 წელი იყო მეთხუთმეტე მოქცევის პირველი წელი.

როგორც ვხედავთ, ერთი მოქცევა შეიცავს 532 წელს. მოქცევის წელიწადი იწოდება ქორონიკონად. მაგალითად, როდესაც ცნობილი აღიშის სახარების გადამწერი მიქელი ამბოძს, რომ აღნიშნული ძეგლი გადაწერილია „ქორონიკონსა რიზ“, ეს იმას ნიშ-

ნავს, რომ მოქცევის წელიწადი არი 117. თუ ვიცით რომელ მოქცევაში მოხდა აღნიშნის ოთხთავის გადაწერა, მაშინ ადვილად გავიგებთ რომელ წელს უდრის აღნიშნული ქორონიკონი.

აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ხუთას ოცდათორმეტიათი ციკლის ანგარიშის დროს იშვიათად მიუთითებდნენ ხოლმე, თუ რომელი მოქცევისა იყო ის წელიწადი, რომელსაც აღნიშნავდნენ და ჩვენ ახლა იძულებული ვართ სხვა მონაცემებით მივხვდეთ, რომელ მოქცევას ეკუთვნის ქორონიკონით ნაჩვენები წელი. მაგრამ საქმეს აადვილებს ის გარემოება, რომ ჩვენს მწერლობაში მხოლოდ მეცამეტე და მეთოთხეტე მოქცევის წლებია მითითებული და ყოველი ქორონიკონი ან ერთი მოქცევისაა, ან მეორისა.

თუ გვინდა გადმოვიყვანოთ ასეთი სათვალავი დღევანდელზე, წლების მოცემული რაოდენობა უნდა მივუმატოთ ან 780-ს (თუ ვარაუდით იგი მეცამეტე მოქცევას ეკუთვნის), ან 1312-ს (თუ მეთოთხმეტე მოქცევა იგულისხმება). მაგ., ბასილი კესარიელის უსალმუნთა განმარტების ანდერძში ვკითხულობთ: „...დაიწერა ქრონიკონსა 356“. მოყვანილი ქორონიკონი დღევანდელი ანგარიშით იქნება (780 + 255) 1035 წელი. მარტვილის ოთხთავის ანდერძიდან ვგებულობთ, რომ მისი დაწერისას „...ქორონიკონი იყო 60“, ე. ი. თანამედროვე ანგარიშით ყოფილა (780 + 270) 1050 წელი.

ერა ქრისტესით წელთაღრიცხვას იწყებს ქრისტეს ცხოვრებასთან დაკავშირებულ ფაქტებზე მითითებით. ეს წელთაღრიცხვა ჩვენში პირველად გამოაქენა VIII საუკ. გასულს იოანე საბანიძემ აბო თბილელის მარტვილობის დასათარიღებლად. ეს წელთაღრიცხვა სამი სახის იყო: გამოსავალ წერტილად ერთ შემთხვევაში აღებული იყო ქრისტეს „დაბადება“, მეორე შემთხვევაში — მისი „ვნება, ჯვარცმა და აღდგომა“, ხოლო მესამე შემთხვევაში — „ამაღლება“.

აღნიშნის ოთხთავის ანდერძში ვკითხულობთ, რომ დაიწერა ეს ოთხთავი „შობითგან უფლისა ჩუენისა იესუ ქრისტესით წელთა ჩა“, ეს ნიშნავს, რომ ქრისტეს „შობითგან“, „დაბადებითგან“, თუ „განხორციელებითგან“ ამ წიგნის გადაწერამდე გასულა 1001 წელი. ამასთან, რადგან ხელნაწერის „გადამწერისთვის გამოსავალია აღექსანდრიული სათვალავი, რომელიც ქართულ სათვალავს 104 წლით ჩამორჩებოდა, ეს განსხვავება რომ გამოვაკლოთ ხელნაწერში მოცემულ თარიღს, მივიღებთ 897 წელს.

ოსე გაბაშვილის მიერ გადაწერილი სიგელ-გუჯრების შემცველი ერთ-ერთი კრებულის (H 1781) ანდერძში ნათქვამია: „განვაახლე ეამსა უმაღლესისა მეუისა ჩუენისასა სოლომონ მეორისასა,

არჩილის ძისათა, თთვესა აპრილსა კ, განხორციელებითგან სიტყვისა ღმრთისა ჩლუჴ“, ე. ი. ეს ხელნაწერი ოსეს გადაუწერია 1797 წლის 20 აპრილს.

როგორც უკვე აღენიშნეთ, ქრისტესით ანგარიშის დროს ზოგჯერ გამოსავალ წერტილად მიღებულია ქრისტეს „ვნება, ჯვარცმა და აღდგომა“. ასე მაგალითად, შიომღვიმის ოთხთავის ანდერძში ვკითხულობთ, რომ ხელნაწერი დაიწერა „შემდგომად ჯუარცუმისა ვიდრე მოაქამოჴდე ჩსმ“. ეს ნიშნავს, რომ ქრისტეს ჯვარცმიდან ამ წიგნის გადაწერამდე გასულა 1270 წელი. იმის გასარკვევად, თუ რამდენი წელიწადი გავიდა ქრისტეს დაბადებიდან ძეგლის გადაწერამდე, საჭიროა ჯვარცმიდან ძეგლის გადაწერამდე გასულ დროს 1270-ს მიუვმატოთ დრო ქრისტეს დაბადებიდან მის ჯვარცმამდე — 34 წელი, ჩივილებთ 1304 წელს. მაგრამ, როგორც სხვა მონაცემებიდან ვკვებულობთ, გადამწერი ანგარიშს აწარმოებს ალექსანდრიული სათვალავით. ამიტომ მოცემულ თარიღს უნდა გამოვავლოთ განსხვავება 104 წელი, მივიღებთ 1200 წ., ძეგლის გადაწერის თარიღს ქართული წელთაღრიცხვით¹.

უთარილო ძეგლების დათარიღება თვით ამ ძეგლის შინაარსითაც შეიძლება, უპირველეს ყოვლისა, მასში მოხსენიებულ ისტორიულ პირთა დროის მიხედვით. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ თავდაპირველად საქართველოში წელთაღრიცხვის ამოსავალ წერტილად ანერად სხვადასხვა მნიშვნელოვან ფაქტს თუ ისტორიულ პიროვნებას მიიჩნევდნენ. ამიტომ ხშირად წერილობით ძეგლებში ფაქტები და მოვლენები დათარიღებულია ხოლმე ამა თუ იმ ხელმწიფის მეფობით. ასე, მაგალითად, ათონის საპოციქულოს ანდერძში ნათქვამია, რომ „დაიწერა წმიდასა მთასა ოლინბოხსასა, საყოფელსა წმიდათა კოზმან - დამიანეთასა, პატრიარქობასა კოსტანტინეპოლეს პოლიოქტოხსა, მეფობასა ნიკიფორესა...“ აქედან ჩანს, რომ ხელნაწერი გადაწერლია ნიკიფორე ფოკას მეფობისას (959 — 969 წწ.) და კოსტანტინეპოლის პატრიარქ პოლიფექტის მღვდელმთავრობისას (956 — 970 წწ.).

ალავერდის ოთხთავის ანდერძში ვკითხულობთ: „...დაიწერა კალიპოსს. ლაერასა წმიდისა ღმრთის-მშობელისასა, მეფობასა კოსტანტი მონამაიისსა, ანტიოქიას პატრიარქობასა პეტრესსა და ბაგრატის, აფხაზთა მეფისა ნოველისიმოხისსა სამეფოსა ყოფასა“... ამის შემდეგ წერია: „ქორონიკონი იყო“, მაგრამ რიცხვი

¹ გ. მიქაძე, შიომღვიმის ოთხთავის დათარიღებისათვის, თსუ ვახ. ახალ-ვახრდა სტალინელი, 19ან წ., № 22.

ჩაწერილი არ არის. ნუსხის დაწერის თარიღი, მაშასადამე, სხვა მონაცემებით უნდა გაირკვეს, კერძოდ ანდერძის იმ ადგილის მიხედვით, სადაც ნათქვამია: „დაიწერა .. ბაგრატის, აფხაზთა მეფისა ნოეელისიმოსისა სამეფოსა ყოფასაო“. ისტორიიდან ვიცით, რომ ბაგრატ IV კოსტანტინეპოლს, სამეფო კარზე, 1054 წელს იყო და, მაშასადამე, ეს ხელნაწერი უნდა მივიჩნიოთ ამ დროის ნუსხად.

უთარილო წერილობითი ძეგლების ქრონოლოგიური განსაზღვრისთვის დიდი მნიშვნელობა აქვს მათს პალეოგრაფიულ ნიშნებს. უთარილო ძეგლების დათარიღება შეიძლება ასოთა მოხაზულობის ნიშნების მიხედვით. ასე, მაგალითად, მრგლოვანჩასომთავრულით ნაწერი უთარილო ძეგლების დასათარიღებლად დიდი მნიშვნელობა ენიჭება სამი ასოს მოხაზულობას — ბანისას, ვესას და ქარისას. ამთგან ბანი უძველეს ხანაში თავშეკრული იწერებოდა, შემდეგ კი მას თავი გაეხსნა ჯერ ოდნავ, შემდეგ თანდათანობით მთლიანად. ბოლნისის სიონის წარწერაში ასომთავრული ბანი თავშეკრულია. მცხეთის ჯვრის ეკლესიის VII საუკ. წარწერის ბანს თავი ოდნავ აქვს გახსნილი, ხოლო მოგვიანო საუკუნის ძეგლებში ბანი თავგახსნილია.

ვესა და ქარის მოხაზულობა, მეტადრე კი ბანის თავშეკრულობა შეიძლება გამოყენებული იყოს უძველესი უთარილო ძეგლების დასათარიღებლად. მთელი რიგი პალიმფსესტები, რომელთა დამახასიათებელ ნიშანს დაწერილობის თვალსაზრისით თავშეკრული ბანი შეადგენდა, აქად. ივ. ჯავახიშვილმა V — VI საუკუნეებისად მიიჩნია.

მხედრულ დაწერილობაში აღსანიშნავია XVII საუკ. მეორე ნახევრის ზოგიერთი ხელნაწერისთვის დამახასიათებელი ჰ და პ ასოების დაწერილობა. ჰ-ს ოთხკბილიანი და პ-ს სამკბილიანი გამობატულება vice versa, ე. ი. შებრუნებული მხრით, მოცემულია XVII საუკ. მეორე ნახევარში გადაწერილ „ვეფხისტყაოსანში“ (H 2074) და 1671 წ. გადაწერილ „ვეფხისტყაოსანში“ (H 757). სხვათა შორის, ჰ და პ ასოთა შებრუნებული მხრით დაწერილობა ახასიათებს აგრეთვე „იოსებ-ზილიხანიანის“ შემცველ ერთ-ერთ ხელნაწერსაც. ამ ასოთა აღნიშნული დაწერილობა, ხელნაწერის დაწერილობის საერთო ხასიათთან ერთად, გამოგვადგება „იოსებ-ზილიხანიანის“ ხელნაწერის დასათარიღებლად.

უნდა გვახსოვდეს, რომ უთარილო ხელნაწერების დასათარიღებლად ჯერჯერობით არა გვაქვს მყარი საფუძველი მარტოოდენ პალეოგრაფიული ნიშნების მიხედვით. ამასთან, მხედველობაში უნდა გვქონდეს დაწერილობის საერთო ხასიათი და მოხაზულობა.

ისეთ შემთხვევებში, როდესაც ხელნაწერებს არ გააჩნია მათარიღებელი ნიშნები, სპეციალისტები მიმართავენ ხელნაწერების დათარიღებას ხელის მიხედვით. ხელის მიხედვით ხელნაწერთა დათარიღებას თან ახლავს ორგვარი სიძნელე: ჯერ ერთი ხელნაწერის აღმწერელი ძალიან გაწაფული უნდა იყოს პალეოგრაფიაში; მერე — ჯერ კიდევ საფუძვლიანად არ არის შესწავლილი ქართული დაწერილობის განვითარების საფეხურები, განსაკუთრებით ეს ითქმის მხედრული დაწერილობის შესახებ. აღნიშნული გარემოება კი, რა თქმა უნდა, ხელნაწერის აღმწერლისგან მოითხოვს დიდ სიფრთხილესა და განსაკუთრებულ ყურადღებას. წინააღმდეგ შემთხვევაში, ხელის მიხედვით დათარიღებისას აღმწერელს შეიძლება მოუვიდეს მეტად მძიმე და სავალალო შეცდომა. აქვე დავასახელებთ ასეთი შეცდომის ორ მაგალითს.

საქართველოს ცენტრარქივის ქართულ ხელნაწერთა კოლექციის აღმწერლებს ცენტრარქივის ხელნაწერი № 32 ხელის მიხედვით მიუჩნევიათ XIV საუკ. პირველი მესამედის ძეგლად. სინამდვილეში კი, დასახელებული ხელნაწერი, რომელიც გადაწერილია ცნობილი კალიგრაფ-მხატვრის დავით ეგნატეს ძე თუმანიშვილის (დაიბ. 1780 წ.) მიერ, განეკუთვნება XIX საუკუნეს.

ამავე ფონდის ხელნაწერი № 68, რომელიც წარმოადგენს ანტონ კათალიკოსის რიტორიკას, ხელის მიხედვით დათარიღებულია XVIII საუკ. უკანასკნელი მესამედით, მაშინ როდესაც ქალაქის ჭვირნიშანში იკითხება: „1815“.

უთარილო ხელნაწერის დასათარიღებლად სპეციალისტები მიმართავენ აგრეთვე სხვა ხელნაწერის ანალოგიურ ნიშნებს თან შედარების ხერხს. ასე, მაგალითად, დოც. კ. გრიგოლიამ ჯანაშვილისეული „ქართლის ცხოვრების“ თარიღის დასადგენად შეისწავლა მისი დამახასიათებელი ყველა ნიშანი და ისინი რუმთან ცევისეული ნუსხის ანალოგიურ ნიშნებთან შედარებით განიხილა. შედარებისას გამოიკვია, რომ ორივე შემთხვევაში სრულიად ერთნაირია ქალაქი, ჭვირნიშანი და ხელი. ხშირ შემთხვევაში ერთნაირია ცალკეული ასოების გრაფიკული მოხაზულობა და მათი გადაბმის ხერხი. მსგავსია აგრეთვე წითურის ხმარების წესიც. ასეთივე ტექსტში ცარიელი ადგილების დატოვების საქმეც: გადამწერს სურდა მის მიერ შემზადებულ ტექსტში შეეტანა ახალი ჩანართების მთელი წყება, ოღონდ ასეთები მას გადაწერის მომენტისთვის ხელთ არ ჰქონია, ამიტომ მათთვის გამიზნული ადგილები ხელნაწერში სუფთად დაუტოვებია. საქმე ის არის, რომ ზოგიერთი რედაქციული ღონისძიება, რომელიც რუმინანცევისეულში

მხოლოდ კიდებზეა მითითებული, ჯანაშვილისაში უკვე ტექსტშია გათვალისწინებული. მაგალითად, შუშანიკის ცხოვრების შესახებ რუმინანცევისეულ ნუსხაში მხოლოდ კიდებზეა ნათქვამი: „აქ წმინდა შუშანიკის ცხოვრება უნდა“. ჯანაშვილისეულში კი ამ მიზნით სუფთად დატოვებულია მთელი გვერდი, რომელსაც წინასწარ „ქუდიც“ კი აქვს გაკეთებული.

ამრიგად, აღნიშნული გარემოებანი ქართლის ცხოვრების ამ ორი ნუსხის ქრონოლოგიური თანამიმდევრობის შესახებ უფლებას იძლევა დავასკვნათ, რომ ქართლის ცხოვრების რუმინანცევისეული ნუსხა ცოტათი მაინც უნდა უსწრებდეს მეორეს: თუ რუმინანცევისეული ნუსხა, როგორც გამოჩვენებულია სპეციალურ ლიტერატურაში, 1699 — 1703 წლებშია გადაწერილი, ჯანაშვილისეული ხელნაწერი უახლოეს მომდევნო წლებში უნდა იყოს გადაწერილი-შემზადებული.

უთარილო ძეგლების დათარიღება შესაძლებელია ენის მიხედვითაც, როდესაც ძეგლში ნახმარი გრამატიკული ფორმებისა და ტერმინების გაჩენისა და გავრცელების ქრონოლოგიური საზღვრები დადგენილია. ასე, მაგალითად, ქართულ ენას ადრეულ საფეხურზე ახასიათებდა ჯერ ხ-ანის, ხოლო შემდეგ ჰ-აის ხმარება მეორე პირის სუბიექტურ პრეფიქსად და მესამე პირის ობიექტურ პრეფიქსად ზმნებში, ხოლო შედარებითი, აღმატებითი ხარისხის საწარმოებლად სახელებში. ქართული ენის ეს თვისება გამოსადეგი ნიშანია ძეგლის ქრონოლოგიურად განსაზღვრისთვის. პროფ. ა. შანიძის გამოკვლევით, ხანმეტი ლექციონარის ძირითადი ნიშანი ხანმეტობაა და ამ ნიშნის მიხედვით ძეგლი დაწერილია VII საუკუნეში, ალბათ, მის მეორე ნახევარში¹.

ხელნაწერის ქრონოლოგიურად განსაზღვრისთვის შეიძლება გამოვიყენოთ ძეგლის მართლწერაც. ცნობილია, რომ უმარცვლო უ-ნის განმასხვავებელი ნიშანი ჟ-ბრჯგუ შემოღებულ იქნა XVIII საუკუნეში. ვახტანგის მიერ 1712 წ. გამოცემულ „ვეფხისტყაოსანში“ ეს ნიშანი ჯერ კიდევ არ გვხვდება. მაშასადამე, უბრჯგუიანი ხელნაწერი მეთვრამეტე საუკუნის უადრესი არ შეიძლება იყოს. პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ქართული ხელნაწერი № 2, რომელიც შეიცავს „კატეზიმოს“, აკად. ე. თაყაიშვილის თქმით, გადაწერილია XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში, რადგან აღნიშნულ ხელნაწერში იხმარება უბრჯგუ².

¹ „ხანმეტი ლექციონარი“, 1944 წ., გვ. 019.

² ე. თაყაიშვილი, პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ქართული ხელნაწერები და ოცი ქართული საიდუმლო დამწერლობის ნიშანი, პარიზი, 1933 წ., გვ. 23.

უთარილო ხელნაწერებს ათარილებენ აგრეთვე ქალაღდის კვირ-ნიშნის მიხედვით, რის შესახებაც ზემოთ უკვე გექონდა საუბარი (გვ. 29).

ქართულ ხელნაწერებში შეიძლება შეეხვდეთ დათარილებას მაჰ-მადიანთა შორის გავრცელებულ ისმაიტელთა ანუ არაბთა წელთ-ალრიცხვის მიხედვით. მაჰმადიანთა წელთალრიცხვა იწყება ჰიჯ-რიდან, ე. ი. იმ დროიდან, როცა მაჰმადი მაქიდან მადინას გა-იქცა, რაც ჩვენი წელთალრიცხვით უდრის 16.VII.622 წელს. მაჰმადიანთა წელი მთვარის მიმოქცევაზეა დამყარებული და 11¹/₄ დლით მოკლეა ჩვენსაზე. მათი წელიწადი მოძრავია: ყოველ წელს მაჰმადიანთა ახალწელიწადი თერთმეტი დლით უკან-უკან იწევა. მაჰმადიანთა ერთი და იგივე თვე შეიძლება წელიწადის ოთხივე დროში მოდიოდეს, ხოლო 32 წლის შემდეგ თავის ალაგს დაუბ-რუნდება და ხელახლა დაიწყებს ბრუნვას.

მაჰმადიანთა წელთალრიცხვის გამოსათვლელად საჭიროა მიე-მართოთ სპეციალურ წიგნაკს, რომელშიც მოცემულია სათანადო ტაბულები მაჰმადიანთა წელთალრიცხვის გადმოსაყვანად ჩვენს წელთალრიცხვაზე¹.

ასეთია ზოგადად ქართული ხელნაწერების დათარილებასთან დაკავშირებული საკითხები.

---

¹ [И. Орбѣли.] Синхронистические таблицы для перевода исторических дат по хиджре на европейское летоисчисление, Л., 1940. იხ. აგრ. კ. ტაბატაძე, მუსლიმანური წელთალრიცხვა — ჰიჯრა, ვახ. „კომუ-ნისტისტი“, 1957, 16/III.

ხელნაწიტი ალწერილობა

ქართული ხელწერების სისტემატური აღწერა მიზნად ისახავს საქართველოს მუზეუმებში დაცულ ხელწერთა ერთიანი და სრული აღწერილობის შედგენას. ხელწერი ფონდების პირველადი აღწერა წინაპირობაა ჩვენი რესპუბლიკის მუზეუმებში დაცული ამ მდიდარი საგანძურის შემდეგში საფუძვლიანი მეცნიერული შესწავლისათვის. ამ აღწერილობამ უნდა ასახოს ყოველი ხელწერის გარეგნული და შინაგანი მხარე. ამიტომ აღწერილობაში თითოეული ხელწერის შესახებ მოცემული უნდა იყოს ყველა არსებითი ცნობა: 1. ხელწერის ნომერი, 2. ავტორი, 3. სათაური, 4. მოცულობა, 5. ზომა, 6. მასალა. 7. ყდა, 8. ხელი, 9. მოხატულობა, 10. დაცულობა, 11. გადამწერი, 12. მომგებელი, 13. შემკაზმველი, 14. დაწერის თუ გადამწერის ადგილი, 15. თარიღი, 16. ქვირნიშანი, 17. შემწირველი, 18. ხელწერის სრული შედგენილობა, 19. ანდერძები და მეცნიერული ღირებულების მქონე მინაწერები, 20. შენიშვნები.

აღწერილობა უნდა შედგეს შემდეგი სახით:

1. აღწერილობაში ხელწერის ნომერი იწერება ფურცლის შუა ადგილას არაბული ციფრით.

2. თხზულების ავტორი იწერება გვარისა და სახელის აღნიშვნით ორჯერ: ა) ნომრის ქვეშ, მეორე სტრიქონზე მარცხნივ; ბ) ტექნიკური აღწერილობის შემდეგ, მასალის აღწერის საწყისში.

ა. ავტორის გვარი თუ უცნობია და ვიცით მარტო სახელი, რომელიმე ნართაული სახელითურთ, დაიწერება ჯერ სახელი, მერე ნართაული სახელი, მაგ.: იაკობ ცურტაველი, ლეონტი პროველი, ონანა მდივანი და სხვა.

ბ. იმავე წესით უნდა დაიწეროს ავტორის აღდგენილი გვარი აღწერილობის დასაწყისში იმ განსხვავებით, რომ აღდგენილი გვარი ჩაისმის კვადრატულ ფრჩხილებში.

შენიშვნა: 1. ავტორის გვარი და სახელი იწერება სახელდებით ბრუნვაში.

2. ხელწერის ავტორი თუ უცნობია, ამის შესახებ არაფერი იწერება.

3. ხელნაწერის სათაური აღწერილობაში ორჯერ იწერება: ა) ნომრის ქვეშ, მეორე სტრიქონზე, ავტორის გასწვრივ; ბ) ტექნიკური აღწერილობის შემდეგ, მასალის აღწერის შემდეგ.

ა. ხელნაწერის სათაური როკა ვრცელია, ის იწერება არა ისე, როგორც ტექსტშია წარმოდგენილი, არამედ შემოკლებით. მაგალ., თხზულების სრული სათაურია — „ცხოვრება წმიდისა მამისა ჩუენისა იოვანე ზედაძნელისა, რომელი ბრძანებითა ღმრთისათა და წინამძღრობითა სულისა წმიდისათა მოივლინა ქუეყნით შუამდინარით ქუეყანად ქართლისა ათორმეტთა მოწაფეთა მისთა წმიდათა თანა“. აღწერილობის მეორე სტრიქონზე სათაური დაიწერება შემოკლებულად: იოვანე ზედაძნელის ცხოვრება. შემოკლებული სათაური ბრჭყალებში არ ჩაისმის. სათაურის შემოკლება თუ ვერ მოხერხდა, მაშინ ის უნდა დაიწეროს სრულად, ჩვეულებრივ ბრჭყალებში ჩასმით. თუ თხზულების სათაური არ ჩანს (ხელნაწერის დაზიანების გამო ან რაიმე სხვა მიზეზით), ტექსტის წაკითხვის შემდეგ მოიძებნება შესატყვისი სათაური. თუ სათაურს ანდერძიდან ამოვიღებთ, მაშინ მას კავიან ბრჭყალებში («...») ჩავსვამთ. ხელნაწერი თუ კრებულს წარმოადგენს, სათაურის ადგილას იწერება „კრებული“ და განისაზღვრება კრებულის ხასიათი. მაგ., ლექსთა კრებული, ისტორიულ თხზულებათა კრებული, დოგმატიკურ თხზულებათა კრებული და სხვა. თუ ხელნაწერ კრებულს თავისი შინაარსის მიხედვით აქვს ზოგადი სათაური (მაგ., მამათა ცხოვრება, გულანი, ქართლის ცხოვრება და სხვ.), მაშინ იწერება მხოლოდ ზოგადი სათაური.

ბ. თხზულების სათაური იწერება იმ სახით, როგორც ხელნაწერშია მოცემული. თუ თხზულების სათაური არ ჩანს (ხელნაწერის დაზიანების გამო ან რაიმე სხვა მიზეზით), ხოლო ტექსტი ცნობილია, სათაური უნდა აღდგეს სხვა მსგავსი ხელნაწერის მიხედვით. ამ წესით დადგენილი სათაური დაიწერება კვადრატულ ფრჩხილებში, შენიშვნაში კი აღინიშნება ის ხელნაწერი, რომლის მიხედვითაც აღდგა სათაური. თუ ამ წესით არ მოხერხდა სათაურის აღდგენა, მაშინ ტექსტის წაკითხვის შემდეგ მოიძებნება შესატყვისი სათაური და ამ წესით მიღებული სათაურიც იწერება კვადრატულ ფრჩხილებში. ორივე შემთხვევაში ხელნაწერის ავტორის სახელი სათაურისგან გამოიყოფა წერტილით, სათაურის შემდეგაც დაისმის წერტილი.

4. ნომრის ქვეშ, მეორე სტრიქონზე, სათაურის შემდეგ იწერება თარიღი. წლების ზუსტად აღნიშვნისას თარიღი იწერება არაბული ციფრებით, ხოლო საუკუნის (ან საუკუნეების) აღნიშვნა

ნის დროს — რომაული ციფრებით. თუ ხელნაწერის თარიღი იწერება ვარაუდით, მაშინ თარიღი ტექნიკურ აღწერილობაში ჩაისმის კვადრატულ ფრჩხილებში. თუ ხელნაწერის თარიღი საზოგადოდ ცნობილი არ არის, იწერება: უთარიღო.

5. აღწერილობის მესამე სტრიქონიდან იწყება ხელნაწერის ტექნიკური აღწერილობა, რომელიც უნდა შეიცავდეს შემდეგ ცნობებს აღნიშნული თანრიგით: მოცულობა, ზომა, მასალა, ყდა, ხელი, მოხატულობა, დაკულობა, გადაწერი, მომგებელი, მომკაზმველი, დაწერის ან გადაწერის ადგილი, თარიღი, ქვირნიშანი, შემწირველი და ძველი საინვენტარო ნომერი, თუ ასეთი გააჩნია. თითოეული ცნობის შემდეგ იწერება წერტილმძიმე.

6. ხელნაწერი იზომება მეტრული საზომით. აღინიშნება სიმაღლე გადამრავლებული სიგანეზე (მაგ., 22 X 17). სხვადასხვა ზომის ფურცლის შემკველ ხელნაწერში აღინიშნება უდიდესი ფურცლის ზომა, თუ ის ჩანართი ფურცელი არ არის.

7. საწერი მასალა აღინიშნება შემდეგნაირად: ქილი, ეტრატი, ქალაღი და ნარევი. ეტრატი თუ პალიმფსესტია, აღინიშნება: ეტრატი პალიმფსესტია.

8. თუ ხელნაწერში ნოიპოვება ცნობები მის დამწერზე ან გადამწერზე, მომგებელზე ან შემკაზმველზე, დაწერის ან გადაწერის ადგილზე, ან კიდევ ხელნაწერის შემომწირველზე, მაშინ ტექნიკურ აღწერილობაში აღნიშნავთ ხელნაწერის იმ გვერდს, რომელსაც ეს ცნობები დაუცავს.

შენიშვნა: ხელნაწერის დაწერის ან გადაწერის ადგილის სახელწოდება იწერება სახელობით ბრუნვაში.

9. ხელნაწერის დაკულობის მხრივ აღინიშნება: აქვს თუ არა ყდა და რამდენი ფურცელია ხელნაწერში ზუსტად. ამისთვის საჭიროა ხელახლა შემოწმდეს ფურცლების რაოდენობა როგორც ახალი, ისე ძველი რვეულებრივი სათვალავის მიხედვით. თუ ხელნაწერს ყდა აქვს, იწერება — ყდა; თუ ხელნაწერს ყდა არა აქვს, იწერება — უყდა.

10. ხელნაწერის ხელი შემდეგნაირად აღინიშნება: მთავრული, ნუსხა-ხუცური, მხედრული. სიტყვა „ხელი“ არ იწერება.

11. თუ ხელნაწერი მოხატულია, უნდა აღინიშნოს თითოეული მინიატურა.

12. ცნობები ხელნაწერის გადამწერ-მომგებლის, მომკაზმველისა და დაწერის ან გადაწერის ადგილის შესახებ დაიწერება

შემდეგნაირად: გადაწერი — ივანე; გადაწერის ადგილი — თელავი და სხვა.

13. მასალის აღწერის დროს შესაძლებელია რამდენიმე სხვადასხვა შემთხვევა:

ა. ხელნაწერი თუ ნაკლულია, იწერება მისი დასაწყისი და ბოლო. როცა ტექსტს დასაწყისი სიტყვები აკლია, მაშინ ჩვეულებრივი ბრკეალების წინ სამწერტილს ესვამთ, ხოლო როცა ბოლო აკლია, ჩვეულებრივ ბრკეალს ვწერთ დამამთავრებელი სიტყვის შემდეგ, ხოლო დანაკლისს მომდევნო სამი წერტილით აღვნიშნავთ. მოტანილი ტექსტის ფარგლებში გადაღული ან დაკლებული სიტყვების ადგილას აგრეთვე წერტილები დაისმის.

ბ. ტექსტი თუ დაბეჭდილია, მაშინ უკანასკნელი ნაბეჭდი გამოცემის მიხედვით უნდა აღინიშნოს საღ წყდება ტექსტი.

გ. ხელნაწერი თუ ძველი ნაბეჭდი წიკნის პირს წარმოადგენს (მაგ., ვახტანგის სტამბის კურახევანი, თვენი ან საღლესასწულო), მაშინ არ არის საჭირო ტექსტის მასალის აღწერა, საკმარისია მისი ნაბეჭდი შესატყვისის აღნიშვნა.

დ. ასაწერი ხელნაწერის შედგენილობა თუ ზუსტად მისდევს აღწერილობათა წინა ტომებში აღწერილი ხელნაწერის შედგენილობას, საჭირო აღარ არის მისი შედგენილობის აღწერა. საკმარისია მითითება გაოქვეყნებულ აღწერილობაზე, გარდა იმ შემთხვევისა, როდესაც წინა ტომებში შეტანილი ხელნაწერი უფრო გვიანდელია, ვიდრე ასაწერი.

ე. ხელნაწერი თუ კრებულს წარმოადგენს, მისი თითოეული სტატია აღწერილობაში აიწერება ახალი სტრიქონით. აღწერილობაში გაიტანება თითოეული სტატიის ავტორი და სრული სათაური. თუ სტატია ნაკლულია, მოიტანება სტატიის უკანასკნელი სტრიქონებიც.

ვ. ფოლკლორული მასალის აღწერა ხდება იმავე წესით, რა წესითაც აიწერება ჩვეულებრივი კრებულები.

ზ. ლექსის აღწერის დროს სათაურის შემდეგ გაიტანება ლექსის ერთი სტრიქონი. გამონაკლისის შემთხვევაში, თუ ამას საჭიროება მოითხოვს, შეიძლება გავიტანოთ მეტიც.

თ. საბუთების შემცველი ხელნაწერი კრებული აღიწერება საბუთების აღწერის მიღებული წესით, აღინიშნება: მიმცემი, მიმღები, საბუთის რაობა, თარიღი.

14. მასალის აღწერის შემდეგ იწერება შენიშვნები. შენიშვნებში აღინიშნება

ა. ხელნაწერის დამატებითი მასალა: წინასიტყვაობა, ბოლოსიტყვაობა ან რაიმე დანართი.

ბ. თხზულება თუ თარგმნილია, ცნობა მთარგმნელის შესახებ.

გ. ხელნაწერი თუ ვინმეს მიერ აღწერილი ან გამოქვეყნებულია, მითითება ლიტერატურაზე.

დ. ხელნაწერი თუ პალიმფსესტია, ძველი ტექსტის ხელი და დაწერის დრო.

ე. აღინიშნება აგრეთვე ხელნაწერი თუ რაიმეს მხრივ განსაკუთრებით იქცევს ყურადღებას.

15. ქარაგმა მოტანილ ტექსტში გაიხსენება მხოლოდ ისეთ შემთხვევაში, როდესაც სიტყვის დაწერის ორთოგრაფიული წესი ხელნაწერის მიხედვით სავსებით ნათელია.

16. შენიშვნების შემდეგ აღწერილობაში გაიტანება ანდერძები და მინაწერები. უნდა გატანილ იქნას ყველა ანდერძი. თუ ანდერძები სტერეოტიპულია, გაიტანება მხოლოდ ერთი, დანარჩენებზე კი მიეთითება (გვერდების აღნიშვნით).

აღწერილობაში შეიტანება მხოლოდ ისეთი მინაწერები, რომელთაც რაიმე ეცნიერული მნიშვნელობა აქვთ, ანდა უშუალოდ ხელნაწერს უკავშირდებიან.

17. ხელნაწერთა აღწერილობას უნდა დაერთოს საძიებლები:

ა. ხელნაწერთა ქრონოლოგიური ტაბულა, შედგენილი იმ წესის მიხედვით, რომელიც აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობის პირველ ტომშია ჩამოყალიბებული.

ბ. ეტრატის ხელნაწერები;

გ. პალიმფსესტები;

დ. მოხატული ხელნაწერები;

ე. პირთა საძიებელი; პირთა საძიებლისათვის მასალა გატანილი უნდა იქნას სრულად როგორც ტექნიკური აღწერილობიდან, ისევე ტექსტიდან. ამოწერილ პირებთან ფრჩხილებში უნდა აღინიშნოს: ავტორი, გადამწერი, დამკვეთი, მთარგმნელი, რედაქტორი, მთქმელი, შემკრები.

გ. გეოგრაფიულ სახელთა საძიებელი; მასალა უნდა გატანილ იქნას სრულად. საძიებელში, გარდა გეოგრაფიული ადგილებისა, უნდა აღინიშნოს ციხეები, ტაძრები, მონასტრები.

ზ. დარგობლივი საძიებელი; დარგობლივ საძიებელში უნდა გამოიყოს საეკლესიო და საერო მწერლობა და თითოეული მათგანი დანაწილდეს დარგებად, რომელიც ანბანზე დალაგდება. დარგებს განსაზღვრავს ხელნაწერთა აღწერილობაში შესული მასალა.

გამოყენებული ლიტერატურა

1. ი. ჯავახიშვილი, ქართული პალეოგრაფია, 1949.
  2. კ. კეკელიძე, წვლთაღრიკება ძველ საქართველოში (ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, II, 1945).
  3. ა. შანიძე, ძველი ქართული ენა (ძველი ქართული ენა და ლიტერატურა. ქრესტომათია. შეადგინეს ა. შანიძემ, აღ. ბარამიძემ და ილ. აბულაძემ, 1955).
  4. ილ. აბულაძე, წერის ხელოვნებასთან დაკავშირებული რამდენიმე ძველი ქართული ტერმინი, „სტალინის სახელობის თბილისის სახ. უნივერსიტეტის შრომები“, XXXIX. (1950), გვ. 77 — 84.
  5. ქართული წერის ნიმუშები (პალეოგრაფიული ალბომი), შეადგინა ილ. აბულაძემ, 1949.
  6. Д. П. Гордеев, Миниатюры грузинских древних рукописей С.-Петербургского древнихраниишца в Тифлисе, Ars № 2 — 3, 1918.
  7. ქართულ ხელნაწერთა მართვლობის ნიმუშები, რენე შმერლინგისა და გ. ჩუბინაშვილის რედაქციით, 1940.
  8. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ძველ ხელნაწერთა საცავების გზამკვლევი, 1951.
  9. კ. გრიგოლია, ნარკვევები საქართველოს ისტორიის წყაროთმცოდნეობიდან. I. ახალი ქართლის ცხოვრება, 1954.
  10. ხანმეტილექციონარი (ფოტოტიპური გამოცემა), გამოსცა ა. შანიძემ, 1944.
  11. ქართული ოაზხათეის ორი ძველი რედაქცია სამი შატბერდული ხელნაწერის მიხედვით, გამოსცა ა. შანიძემ, 1955.
  12. Л. В. Черепнин, Русская палеография, 1956.
  13. ქართული ხელნაწერების აღწერილობები.
-

ს ა რ რ ი ვ ი

წინასიტყვაობა	3—4
1. ქართული დაწერილობა და მისი სახეები	5—21
2. დაწერილობის მასალა და იარაღები	2—31
3. წერის ტექნიკა და მასთან დაკავშირებულ საკითხები	31—35
4. ხელნაწერის შემადგენელი ნაწილები	35—40
5. წიგნის შემზადება	40—45
6. წიგნის მხატვრული შემოკობა	46—50
7. დანიშნებული ხელნაწერების განახლება	51—53
8. ხელნაწერთა დათარიღება	54—62
9. ხელნაწერთა აღწერილობა	63—67
10. გამოყენებული ლიტერატურა	68

რედაქტორი ნ. შახათაძე,
ფილოლოგიურ მეცნიერებათა კანდიდატი

ხელმოწერილია დასაბეჭდად 14/VI—57 წ. წ. ანაწყოების ზომა 6 X 11
ქალაქის ზომა 60 X 90. ნაბეჭდ ფორმათა რაოდენობა 4,75. სააღრიცხვო—4,3
საავეტარო 4,1. შეკვეთის № 452 ტირაჟი 300.

საქ. სსრ კულტურის სამინისტროს
მთავარპოლიგრაფიამომცემლობის 1-ლი სტამბა.
თბილისი, ორჯონიკიძის ქ., № 50.

1-я типография Главолигграфиздата
Министерства культуры Грузинской ССР,
Тбилиси, ул. Орджоникидзе № 50.